

Izvorni znanstveni rad.
Prihvaćen: 28. prosinca 2022.

DANTEOV HRVAT I HRVATSKI DANTE Lectura Maruli prima¹

Zvonko Pandžić
Würzburg

Vlado Pandžić – magistro – sacrum

Sažetak: Autor u ovoj studiji rezimira rezultate svojih istraživanja i otkrića klasičnih latinskih i prvih talijanskih epova kao izvora i uzora Marulićeve *Judite*, što je nedavno obznanio uz vlastito jubilarno izdanje (1521–2021) hrvatsko-ga nacionalnoga epa (Marulić 2021); potom donosi i najnovije, dosada posve nepoznate spoznaje glede Danteova utjecaja pri nastanku prvoga i šestoga pjevanja *Judite*. Konkretno, Holofernova parada vojne sile i ljudske oholosti (*Judita I*) ima svoj književni predložak i sadržajni *contrapasso* u Danteovoj *Ko-*

---

¹ Predavanje održano u *Hrvatskoj matici iseljenika* u Zagrebu 27. listopada 2022. pod naslovom „Judita, hrvatska pjesma nad pjesmama – Lectura Maruli prima”. Tom prigodom u dvorani HMI priređena je i prigodna izložba jubilarnoga izdanja *Judite*: Marulić, Marko. *Istorija svete udovice Judit u versih harvacki složena*. Povodom petstote obljetnice prvotiska kritičko, studijsko i preslikano izdanje priredio Zvonko Pandžić. Knjižnica Male braće: Dubrovnik 2021, kao i brojnih književnih izvora koje je Marulić čitao i ugradio u to svoje djelo. To su bila novija izdanja klasičnih i ranonovovjekovnih autora kao i najvažnija sekundarna literatura o njima iz moje privatne biblioteke. Članak posvećujem svomemu bliskom „kolinoviću” i nastavniku hrvatskoga jezika u Osnovnoj školi Antuna Branka i Stanislava Šimića u Drinovcima, potom dugogodišnjem profesoru na studiju hrvatskoga jezika i književnosti u Odsjeku za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Vladi Pandžiću. Kod njega sam zavolio hrvatski jezik i književnost i od 5. do 8. razreda uznapredovao u gramatici hrvatskoga jezika. Tada stečeno znanje bila mi je dobra polazna osnova za učenje inih jezika i odgovarajućih gramatika kao i snažna motivacija za znanstveno istraživanje zanemarene hrvatske jezične i književne povjestnice. Upućujem tek na svoje kritičko izdanje prve hrvatske gramatike i tri studije o istoj u (idejno)povijesnom kontekstu: Kašić, Bartul. *Institutiones linguae Illyricae – Osnove hrvatskoga jezika*. Editionem alteram curavit, interpretatione vernacula commentariisque instruxit Zvonko Pandžić. Zagreb 2005; Pandžić, Zvonko. „Tense, Mood and Aspect in the First Grammar of Croatian (Kašić 1604)”. *Historiographia Linguistica*, 31. 2004, 7–32; id., „Von Coimbra nach Tobol'sk. Grammatik und Mission in der Slavia”. *Historiographia Linguistica*, 44. 2017, 72–133; id., „Mlin, žito, brašno i mekinje. *Accademia della Crusca* i povijesna arhitektura hrvatskoga jezika”. *Kroatologija*, 9. 2018, 69–124.

mediji (*Purg.* XXIX: alegorijska procesija u *paradiso terrestre*), ali i u alegorijskoj Juditinoj procesiji poniznosti od Betulije do hrama u Jeruzalemu (*Judita* VI). Strukturalnu, pojmovnu i teorijsku potku svojega epa – borbu poniznosti protiv oholosti – Marulić također pronalazi kod Dantea, i to u njegovim teorijskim pjevanjima *Čistilišta* (*Purg.* X–XII).

Ključne riječi: Marko Marulić, *Judita*, parada oholosti, procesija poniznosti, Dante Alighieri, *Komedija*, alegorija, *paradiso terrestre* (*Purg.* XXIX), teorija umjetnosti (*Purg.* X–XII), *visio Dei*

PROLOG

Pred vama je jubilarno semimilenijsko, trostruko (kritičko, studijsko i preslikano) izdanje našega nacionalnoga epa, Marulićeve *Judite* (1521–2021). Jedno takvo izdanje već dugo vremena bilo je nedostižan znanstveni deziderat, pa ću, prije nego prijeđem na filološke potankosti analize novopronađenih poetskih izvora i poetologijskih uzora *hrvatske pjesme nad pjesmama*, tako sam ju nazvao, dati u povijesti književnosti traženu poetologijsku tipizaciju *Judite* kao umjetničkoga djela i dvije kratke metodološke napomene o uzrocima neistraživanja izvorâ *Judite* u književnopovijesnim analizama minulih desetljeća.

a) *Judita* je napisana (1501.) i tiskana (1521.) prije svih inih umjetničkih (autorskih) ostvarenja na hrvatskome jeziku, ona je i prvi narodnojezični ep svih slavenskih naroda, također i pjesma koja je, kako sam otkrio, integrirala u hrvatsku književnost, vrijedi i obratno, svekoliku tradiciju klasične latinske poezije, kasnoantičke poetologije i prve talijanske humanističke epike, tj. Danteovu *Božanstvenu komediju* na talijanskom „volgare illustre” i Petrarčin latinski ep *Africa*. *Judita* dakle nije, kako se to dosada tvrdilo, „biblijsko-vergilijanski ep”, ona je, kao istinski humanistički i renesansni ep, ispjevana na daleko širim temeljima vodećih „starih poeta” umjetničke poezije klasične starine, koja se, kako piše Dante, iznova rađa (*Purg.* I, 7: „ma qui la morta poesí resurga; ovdje se iznova rađa poezija starih”), odnosno „uskrisuje” (*resurga*), odatle konačno dolazi i pojam *renesansa*.

I sva ta „stara poezija” kojom se služio Marulić pišući *Juditu* izložena je tu pred vama, naravno u novijim izdanjima. Kod franjevacu u Dubrovniku (Mala braća), na Poljudu i na Košljunu, održao sam slična predavanja, ali uz izložene *originalne inkunabule* istih starih poeta koje je Marulić svojeručno po rubovima komentirao i iluminirao. Ako se želi imati barem približno točna tipizacija, onda za Marulićevu *Juditu* valja reći da je to *biblijsko-jeronimovski, ovidijevsko-horacijevsko-boecijevski i danteovsko-petrarkistički humanističko-renesansni ep*.

b) Do te spoznaje valjalo je tek doći, a do nje se dolazi putem istraživanja u različitim arhivima i knjižnicama po Europi (London, Beč, Venecija, Firenca, Rim) i u samoj Hrvatskoj (Split, Dubrovnik, Hvar, Šibenik, Zadar, Košljun, Kapor i Zagreb), oko čega sam se, s postupnim uspjehom, trudio još od 2005. godine. U teoriji znanosti ta se metoda naziva *temeljno istraživanje* (*Grundlagenforschung, fundamental research*) nasuprot *primijenjenoj znanosti* (*angewandte Wissenschaften, applied sciences*). Prva, u idealnom slučaju, *proširuje* osnove jedne struke, primjerice *korpus hrvatske književnosti* otkrićem prije nepoznatih hrvatskih i latinskih djela Marka Marulića, njegovih vlastoručnih bilježaka, markiranih citata i dodanih iluminacija na vlastitim inkunabulama i rukopisima, uključujući tu i njegov slikarski monogram .M. i sl. Prije traženja moralo se naravno *pretpostaviti* da nešto od Marulovih djela nedostaje, valjalo je dakle ispravno formulirati pitanje istraživača (*Forscherfrage*). Zahvaljujući istraživanju, uslijedilo je otkriće brojnih Marulićevih rukopisa i knjiga s rubnim bilješkama i markiranim mjestima i izrazima u tekstu inkunabula i *ujedno* u *Juditi*, što opet iz temelja mijenja naše znanje o tom djelu. U novootkrivenim ili novoatribuiranim hrvatskim rukopisima više puta nalazimo poznate pjesničke zahvate iz Danteove *Komedije*, u ovom se prilogu na to djelo češće osvrćem, pa je i stoga valjalo tekstualno i interpretacijski temeljitije uspoređivati talijanski i hrvatski nacionalni ep. Bez prethodnih temeljnih istraživanja to se nikada ne bi bilo dogodilo.

Suvremena je lingvistika opet, nasuprot širemu pojmu filologija, u osnovi *primijenjena znanost* koja istražuje već *postojeće tekstove* po određenoj metajezičnoj metodi, no to nije jedina znanost o jeziku, iako to u kroatistici često tako izgleda. Kroatistika i humanistika općenito

bi se trebale više koncentrirati na *temeljna istraživanja* (ta metoda nije svojstvena samo prirodnim znanostima), što se rijetko događa. Slijedom takvoga pristupa neobjavljena djela hrvatskih humanista, kakvima se može pohvaliti jedva koji drugi slavenski narod, još uvijek leže u rukopisu, mnoga su čak i po signaturi poznata, ali se vrlo rijetko pokoje i objavi. Samo Marulićevih pronašao sam ili atribuirao dvadesetak – što kraćih što duljih, što latinskih što hrvatskih djela. Zapravo je još uvijek *skrivena čitava biblioteka* hrvatskih i barem tri sveska latinskih neobjavljenih mu djela. Ipak, neki očito misle da ta djela zbog „pobožne tematike” nisu ni zavrijedila da ih se objavljuje tiskom. Deprimira činjenica da je u ovom stoljeću skoro pa potpunoma, uglavnom zbog ideološke zasljepljenosti nekih autora, zamrlo istraživanje njegovih izgubljenih, ignoriranih ili pak dobro poznatih, ali *de facto* zabranjenih hrvatskih djela. „Tradicijska škola dogovorene šutnje” se među utjecajnim marulistima postojano razvijala od 1950. do danas. O neželjenim Marulićevim hrvatskim rukopisima govori moja knjiga *Nepoznata proza Marka Marulića* (2009) i drugi radovi navedeni ovdje u bibliografiji. Šire sam se na tu problematiku osvrnuo i u predgovoru jubilarnoga izdanja *Judite* (Marulić 2021: 18–26, posebno bilj. 25 i 27; izdanje je tiskano početkom 2022.).

c) Autor je bio na udaru ideološki motivirane cenzure, pa od 1950. do 1969/1970. nije ni *Judita* objavljivana, potom vrlo rijetko, danas smo u fazi da ju neki, u Marulićevo djelo vrlo neupućeni ali zato vrlo glasni suvremenici, žele posve „otkazati”. Jedan, tada još nadobudni, hrvatski pjesnik je 2001. čak tvrdio da je Marulić, valjda zbog njemu strane poezije i tematike Marulićevih djela, bio čovjek iz društva Džingis kana. Mislim da takvi verbalni ekscesi mogu poteći samo od ignoranata, ljudi koji ne (pre)poznaju Marulićevo *Juditu*, ina mu djela, niti ponajbolja književna djela zapadne književnosti i književne teorije, a koja je čitao pjesnik *Judite* prije nego je počeo pisati svoje djelo. Ovidijeve *Metamorfoze* znao je vrlo vjerojatno i napamet, sudeći barem po brojnim njegovim slobodno pisanim rukopisnim komentarima i citatima. Spomenuti pjesnik i njegov imaginarni Džingis kan zacijelo nisu čitali Ovidija, Vergilija, Horacija, Marcijala, Dantea i Petrarca.

U svakom slučaju, međutim, ostaje znanstveni deziderat: *Judita* još uvijek nije u potpunosti „pročitana”, pa ju valja, kao i svako djelo bilo kojega klasika, više puta čitati. Prvo javno čitanje Dantea (*Lectura Dantis*) organizirao je, primjerice, 1373. u Firenci Giovanni Boccaccio. Njemu valja zahvaliti da je gradsko vijeće tada rehabilitiralo izbjeglicu Dantea, koji je svojedobno u Firenci, u svojem rodnom gradu, bio i na smrt osuđen zbog pogrešne politike, a u trenutku rehabilitacije je već 52 godine počivao pod pločom u Ravenni, gradu koji mu je pružio utočište. Do danas ne prestaju *Lecturae Dantis* po cijelome svijetu. Uvijek se nešto novoga otkriva. Moje kritičko i jubilarno izdanje *Judite* bit će, tomu se barem nadam, tek *prvi korak* u smjeru novoga, cjelovitijega razumijevanja našega nacionalnoga epa, odnosno identificiranja, interpretiranja i kontekstualiziranja njegovih izvora i uzora (*loci similes*). Brojni su do danas nepoznati, neke ću Vam ovdje pokušati približiti, nastavljajući rad iz kritičkoga izdanja. Zahtjevan je to posao. *Judita* nas sili da zaplovimo na otvoreno more svekolike zapadne epike da bismo uspjeli spoznati gdje je i kada autor Marulić pronašao kakvu mirnu luku ili lučicu, prebrodio udare i oluje, doživio osvit zore i prve zrake sunca. Doslovce tako. Pri tome, kako veli Boccaccio u svojoj *Genealogiji poganskih bogova* (XIV, 10, 7), ostavljajući i nama danas najvažniji istraživački imperativ u humanistici:

„Uvijek valja pretpostaviti (*semper credendum est*) da su oni koji su othranjivani mlijekom muza i uvježbani u saćima filozofije, te se u svetim studijama postojano učvršćivali, u svojim pjesmama ostavili najdublje (najskrivenije) smislove”.²

Ako za ikoga, onda ove Boccacciove riječi vrijede za humanista Marulića, njega valja hermeneutički uvijek „dublje čitati” (usp. Marulić 2021: 27–33) da bismo pronašli i razumjeli i njegove najdublje ideje i smislove, prepoznali stihove brojnih klasika koje je ugradio u svoj ep. Na tu ideju dubljega čitanja došao sam preko činjenice da je Marulić

---

² Boccaccio, Giovanni, *Genealogia* XIV, 10, 7: „... cum, ne dum insignes viros, lacte Musarum educatos et in laribus phylosophie versatos atque sacris duratos studiis, profundissimos in suis poematibus sensus apparuisse semper credendum est...”

svoj prvotisak (*Institutio bene beateque vivendi per exempla sanctorum*, Venecija 1506) napisao citirajući ili parafrazirajući oko 150 autora. Vrlo mala je vjerojatnost stoga bila da bi se nekoliko godina prije, pišući *Juditu*, on zadovoljio tek biblijskom *Knjigom Judita* i pokojom mitološkom figurom klasičnih pjesnika. Valjalo je istražiti što je to sve Marulić čitao i zapisivao prije nego je napisao svoj ep.

Jedan od razloga da njegovi izvori i uzori nisu bili prepoznavani leži u činjenici da je Marulićev glavni poetski i poetologijski model bio Dante. Od njega je preuzeo ideju *otmjenijega narodnoga kao književnoga jezika* („volgare illustre”, „curiale volgare”), metodu *kriptičkoga citiranja* („parlar coperto”), *vidljivoga govorenja* („visibile parlare”) i *integraciju starih poeta* („quelli ch’anticamente poetaro”) u vlastitu poeziju. Dantea i ine klasike čitali su, predmnijevam, rijetki marulisti, u svakom slučaju pak *Juditu* su i autora Marulića mnogi od njih, nažalost, sustavno podcijenili.

Traženje literarnoga i intelektualnoga konteksta i koneksa autora Marulića metodom *temeljnih istraživanja* dovelo je do tekstualnoga proširenja njegovih – generički i interpretacijski – idejnopovijesno uspoředivih tekstova, što uvijek iznova otvara nove perspektive *hermeneutičkoga razumijevanja* njegove poezije. To nas vodi u realno proširenje interpretacijskoga vidokruga, u konačnici pak do *prepoznavanja* još nepoznatoga Marulića. To prepoznavanje ne prestaje, interpretacija (*lectura*) *Judite* ne može ni danas ni bilo kada ubuduće biti zaključena, ona je 'nezaskočiva' (*unhintergehbär*), uvijek se može u novom *intertekstualnom* i *intratekstualnom* kontekstu modificirati ili drugačije akcentuirati. Uz jubilarno izdanje kanio sam svrnuti pozornost na tu činjenicu, priča o Marulićevoj i našoj *Juditi* neće nikada biti zaključno ispričana, nego, nadam se, ipak na višoj razini apstrakcije, već u skoroj budućnosti od različitih istraživača s proširenih tekstualnih i interpretacijskih vidikova, dalje pričana.

POSVETA KAO PLAN – KAKO STVORITI UMJETNIČKI EP?

Naslov (*Istorija svete udovice Judit u versih, harvacki složena*) i etički postulat epa („Accipite Iudith!” – „Dvorno ju primite!”) Marulić preuzima od Jeronima (prolog za *Liber Judith*). Toga prologa nema u tiskanim izdanjima *Vulgate* nakon 1598., kada je objavljena *Sixto-Clementina* u trećem izdanju, ali se nalazi u obje Marulićeve *Biblije* koje je oporučio (*Biblia cum comento, 1489. i Biblia sine comento, 1483.*). Potonju sam otkrio u Splitu, prva je bila na Poljudu i poznata, objavljena je u Njemačkoj (CD-ROM) uz knjigu Franza Posseta (2013) o toj Bibliji.

Incipit prologus Iudith

Apud Hebraeos liber Iudith inter Agiografa legitur; cuius auctoritas ad roboranda illa quae in contentione veniunt, minus idonea iudicatur. Chaldeo tamen sermone conscriptus inter historias computatur...

Accipite Iudith viduam, castitatis exemplum, et triumphali laude perpetuis eam praeconiis declarate. Hanc enim non solum feminis, sed et viris imitabilem dedit qui, castitatis eius remunerator, virtutem talem tribuit, ut invictum omnibus hominibus vinceret, insuperabilem superaret.

Počinja prolog (za knjigu) 'Judita'

Knjiga Judita je kod Hebreja uvrštena u hagiografe; njezin autoritet se smatra manje prikladnim da bi se potkrijepio neki argument u prijepornim pitanjima. Napisana je kaldejskim jezikom i ubraja se u historije...

Primite udovicu Juditu, uzor čednosti, slavite ju hvalom trijumfa hvalospjevima bez prestanka! Nju je naime ne samo ženama nego i muževima za oponašati dao onaj, koji joj je, kao nagraditelj njezine čednosti, dao takvu snagu, da je pobijedila od svih ljudi nepobijeđenoga i nadvisila nenadvisivoga.

U posveti don Dujmu Balistriću dva puta ponavlja Jeronimov izričaj *accipite Judith: primite ju, dvorno ju primite*. Marulić je napisao i nekoliko drugih pjesničkih „historija”, npr. *Istorija od Suzane, Estere, sv. Panunci-ja, Efrema Sirijca* itd., ove četiri su sačuvane u NSK, R 6634. Čeka se da taj i tri ina Marulićeva rukopisna kodeksa, kupljena na aukciji u Londonu 1976., netko konačno i objavi. Nitko drugi u to doba na hrvatskom

ne piše *pjesničke historije*, to je Marulićev *brand*. Brojni njegovi rukopisi čuvaju se i u Arhivu HAZU-a, u Londonu, Beču, Firenci, na Poljudu, u Splitu, Šibeniku, Zadru, Dubrovniku, Kamporu i na Košljunu, kao i veliki broj inkunabula iz njegove privatne biblioteke koje je popisao u oporuci (Pandžić 2009, 2019a, 2019b, 2019c, 2019d, 2019e, 2021). Otkrio sam i nekoliko izdanja *Dekretala* Grgura IX. pape (prvo je tiskano 1476., a posljednje 1514.) s Marulićevim dugim latinskim komentarima, njegovom signaturom i ispisanim imenom na izdanju iz 1514. Ostavio je dakle i, dosada nepoznate, tragove svojega odvjjetničkoga i sudačkoga zanimanja.

Pridjev *sveta* (udovica) također potječe od Jeronima (Jdt 8, 29): „quoniam mulier sancta es et timens Deum. *Jer si sveta i bogobožna žena*”; u grčkoj *Septuaginti* (Jdt 8, 31) Judita je *blažena*, a ne *sveta žena* (ὅτι γυνή εὐσεβής εἶ). U prvoj rečenici posvete (4–7)³ Marulić ističe da je *Juditu* pisao „sih dana svetih korizmenih”. Dante je započeo stvaranje *Božanstvene komedije* kada se našao usred tamne šume (*selva oscura*) u bespuću grizodušja (*Inf. I, 1–3*), dogodilo se to na Veliki petak 1300. godine. Veliki je petak te godine bio 25. ožujka, na blagdan Blagovijesti, kada je po važećem kalendaru iz domovine prognanoga Dantea, Firenci, počinjala (*ab incarnatione*) i Nova godina (*Capodanno fiorentino*). I Petrarca svoja glavna djela, uključujući tu i svoj znameniti uspon na Mont Ventoux kod Avignona (*Ad familiares IV, 1*) 1336. godine, započinje na Veliki petak, Lauru je također upoznao jednoga Velikoga petka.

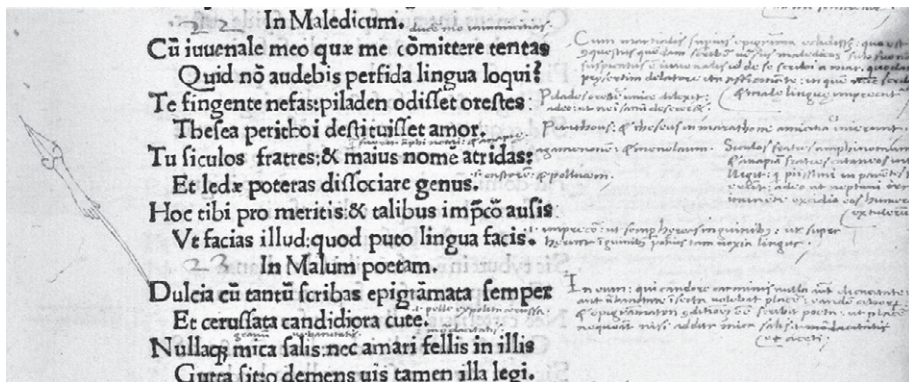
Redci 8–16 očituju autorovu nakanu: on historiju o Juditi želi protumačiti „našim jazykom”, da bi ju mogli razumjeti „i oni koji nisu naučni knjige [*gen. jed.*] latinske aliti djačke”. Nabrajajući brojne metafore kako djeca svoje darove starijima znaju lukavo okititi, Marul želi svoj dar kumu također vješto okititi, ali *ne očekuje od kuma uzdarje*, čime svjesno naznačuje činjenicu da je njegova *Judita* umjetnički ep, samodostatno djelo autora Marka Marulića. Što znači da je njegovo djelo i

---

³ Numeracije redaka posvete kao i stihova epa navode se prema mojem izdanju *Judite* (Marulić 2021).

umjetničko? Marulić to objašnjava u nekoliko primjera, odreda metafora skupljenih od „starih poeta” (17–19), pa će on *Juditu*:

Slika 1.

1. 17–19: „tako napraviti kako bude nikimi izvanjskimi urehami i uglajen’jem [glađenjem] i ulizan’jem [lickanjem]...”
2. 19–22: „...i razlicih mastih čirsan’jem [nanošenjem raznih boja] obnaje-na [uljepšana]”.
3. 19–22: „žita rukovet u vaših knjigah polju...”
4. 23–24: „Evo bo historiju tuj svedoh u versih po običaju naših začinja-vac i jošće po zakonu onih starih poet”.
5. 23 „svedoh u versih...”

1. Aulus Gellius, *Atičke noći* (*Noctes Atticae*, XVII, 10): pjesnik, *slično ritualu medvjedice* („more atque ritu ursino”), svoje još neizgledno djelo (mladunče) mora dotjerati glađenjem i lickanjem („lambendo”).
2. Marcijal, *Epigrama* (VII, 25): pišeš epigrame „cerussata candidiora cute” – *bjelje od bjelilom našminkane kože* (slika 1.)
3. v. Ciceron, *Ad familiares* IX, IV: „Si hortum in bibliotheca habes, deerit nihil” (*Ako imaš vrt u biblioteci ništa ti neće nedostajati*); usp. Petrarca, *De rem.* I, 43
4. Stari, odnosno *mrtvi poeti*, su kod Dantea (uz Vergilija) Homer, Horacije, Ovidije i Lukan, sjene im je susreo u *Paklu*, njihovu poeziju kani *uskrisiti* i to svojim djelom nakon što je prešao u čistilište (*Purg.* I, 7–8):

*Ma qui la morta poesì resurga,
o sante Muse, poi che vostro sono.*

Ali ovdje će uskrsnuti stara (mrtva) poezija,
o svete muze, konačno pripadam vama.

(usp. *Purg.* XXVIII, 139: *Quelli ch'anticamente poetaro*)

5. v. proslov (*prooemium*) Ovidijevih *Metamorfoza* u kojem on traži od bogova da *svedu* (*izvedu, ispredu*) njegovu pjesmu („deducite ... carmen”), koja ide od nastanka svijeta do njegovih dana; slično Vergilije (*Bucolica* VI, 5).

Marulić ovdje ne prevodi samo glagol „deducere” sa *svesti* (*izvesti, ispresti*), nego u nastavku aludira i na izraz „reddere versus” (*vratiti verse, stihove*), pa uspoređuje pjesnika i njegov rad s *kuhanjem* najukusnijih jela, odnosno s *kovanjem* na nakovnju (23–28):

„Evo bo historiju tuj svedoh u versih po običaju naših začinjavac i jošće po zakonu onih starih poet, kim nī zadovoljno počitati kako je dilo prošlo, da mnoge načine obkladaju, neka je vičnije onim ki budu čtiti, naslidujući umitelnu sredbu raskošna kuhača, ki na gospockoj tarpezi ne klade listo varene ali pečene jistvine, da k tomu pridaje saprana i paprana i inih tacih stvari, da slaje bude onim ki su prišli blagovati”.

To je zapravo poznata Horacijeva kovačka i(li) kuharska metafora: „male tornatos incudi reddere versus” (*loše iskovane stihove vratiti na nakovanj; Epist.* II, 3, 441) iz *De arte poetica*, što i na drugom mjestu bilježi Horacije (*Serm.* II, 5, 55–56): „recoctus scriba”, *prekuhan (prekajen) pisac*. Tu Horacije vjerojatno aludira na mit o Medeji koja Jazonova oca Ezona *pomlađuje* na taj način da ga *kuha*. Horacijevu „kuharsku” i „kovačku” obradu poezije mogao je Marulić naći i kod Kvintilijana (*Inst.* XII, 6–7) i Venancija Fortunata (2.9, 7–16). Neke njegove himne preveo je na hrvatski, a spominje ga i Dante.

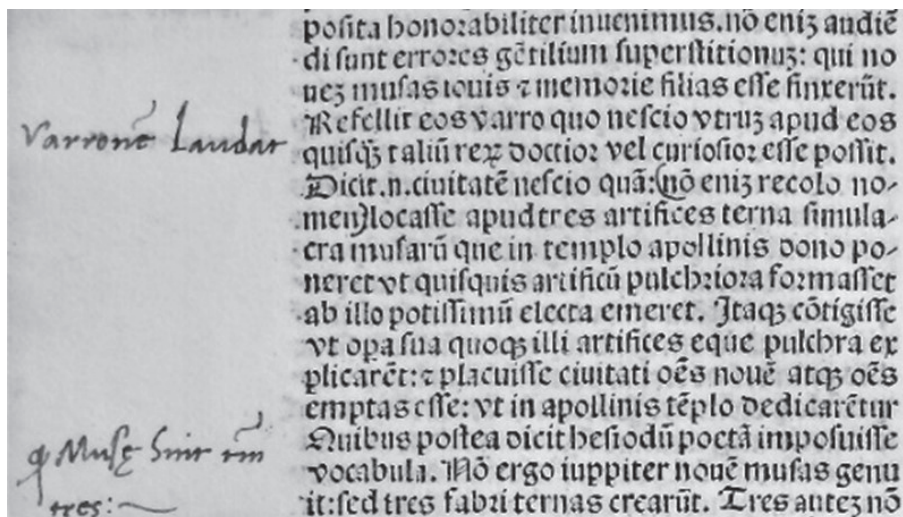
INVOKACIJA KAO POETIKA – JESU LI GA POLJUBILE MUZE?

Invokacija je obično sadržajna i koncepcijska najava onoga što će biti opjevano uz zaziv božanstva ili muza da pomognu. Ona mora zadovoljiti formalna pravila koja su od Homera naslijedili svi pisci epova.

Marulić je svoju invokaciju *Judite* (I, 1–20) kompozicijski i sadržajno višestruko isprepleo s njemu poznatim epovima i himnima, svojima i tuđima. *Judita* (I, 1–2) vrlo koncizno formuliraju sadržaj epa, druga dva (3–4) zovu Boga upomoć, dok bi stihovi 5–20 bili eksplikacija onoga što se to i kako od Boga, ne i od muza, zapravo traži. Kroz „dike ter hvaljenja... govoriti” možemo načuti odzvuk prvoga stiha iz proemija Ovidijevih *Metamorfoza* („fert animus ... dicere”), odnosno stihova iz Horacijeve *Carmin saeculare* (*Stoljetne pjesme*) 75 sl. („dicere laudes”). U stihovima 7–8 još je očitiji, vrlo elegantan prijevod rečenoga Ovidijeva izraza „fert animus ... dicere” iz istoga proemija Ovidijevih *Metamorfoza*: „Jazik da pomene ča misal pripravi”.

U nekoliko stihova invokacije (9–20) Marul obrađuje i teorijsko pitanje odnosa muza i Boga. U *Juditi* se kloni muza, obraća se izravno Bogu, a donosi i razlog zašto to čini. Pomogli su mu u tome poznati autori. Stih 15 „a ne skup *trikrat troj divička okola*” je zapravo parafraza sv. Augustina (*De doctrina christiana* II, XVII), gdje on tvrdi, pozivajući se na jedno Varonovo danas izgubljeno djelo, vjerojatno *De musica*, da nije Jupiter stvorio *devet muza*, kako je to prvi tvrdio Heziod (*Teogonija*, 75 sl.), nego su tri umjetnika sudjelovala na natječaju nekoga grada, gdje je svaki od njih trebao rukotvoriti po tri statue muza kao posvetni dar Apolonovu hramu, a najbolji umjetnik je trebao pobijediti na natječaju. Kada su umjetnici svoja djela načinili i izložili, prepričava Augustin Varona, gradski su oci izabrali *tri puta po tri* djela za Apolonov hram, jer su trojica umjetnika (*fabri*) jednako lijepo rukotvorila. Muze dakle ni po poganinu Varonu nisu božanskoga nego ljudskoga podrijetla, zato i Marulić njegov izraz preuzima kao stih svoje *Judite*. Marulić to znanje nalazi kod Augustina, na inkunabuli njegovih glavnih *meditacijskih* djela (*Opuscula*, Venecija 1491). Identificirao sam ju kod Male braće u Dubrovniku (ink. C–17). Bila je na Košljunu (1641.), potom u Kotoru, prije nego je prenesena u Dubrovnik. Na rubu lista te inkunabule Marulić citira i komentira Augustina (slika 2.): „Varronem laudat quia Musae sint ternas tres” (*Varona hvali jer su muze triput tri*). To su bile statue od ljudske ruke načinjene u konkretnoj povijesnoj situaciji, što na hrvatskom donosi u stihu *Judite* I, 15 („trikrat troj divička okola”), pa u rubnoj bilješci tumači kako

je nastalo devet muza: „Trikrat troj. Devet biše božic i meju njimi Apolo s kitarom, kih poeti prizivahu na pomoć datan' ja ali kantan' ja njih veras”.

Slika 2.

U svakom slučaju već na početku *Judite* za Marulića je bilo vrlo važno naglasiti da, upravo zbog racionalizacije (*humanizacije*) *mita o muzama*, i sam Augustin hvali poganina Varona. Međutim, Marulić poznaje i Augustinov opširan citat i komentar (*De civitate dei*, 6, 5 sl.) Varonove trodijelne teologije (*theologia tripertita*): prirodna (*physica*) ili razumska (filozofije i prirodnih znanosti), *mitska* (poezije i kazališta) i *građanska* (ona državne religije). Samo se u slučaju prirodno-razumske teologije može govoriti o istinitom sadržaju, a istina je uvijek jedna, dakle i monoteistička. U kršćanstvu će zahvaljujući Augustinu ta Varonova prirodno-razumska teologija biti prihvaćena, a druge dvije odbačene, ipak ne uvijek a *limine* jer se alegorezom mogao naći i dublji smisao mitskih priča. Takav jedan teorijski pristup Marulić nalazi kod Boccaccia, posjedovao je njegove *Genealogie deorum gentilium* (*Geneologije poganskih bogova*). Tu je (XV, VIII, § 3) on, pozivajući se na Augustina, Varonovu razdjelbu teologije malo modificirao, zbog *dubokoga smisla pjesničkih fabula* oprezno ih je oprezno ubrojio u razumsku *theologia physica* sta-

rih filozofa, a ne u *theologia mythica*. U sljedećem ulomku (*De doctrina christiana* II, XVIII) Augustin, nakon muza, nastavlja s analognom argumentacijom o poganskoj glazbi (prevodim):

„Međutim, bilo da je tako kako je izvijestio Varon ili ne, ipak ne smijemo izbjegavati glazbu zbog praznovjera pogana, ako odatle možemo nešto korisnoga preuzeti za razumijevanje Svetoga pisma”.

Isto tako, nastavlja Augustin, nije nam zabranjeno *učiti slova* jer se priča da ih je izumio bog Merkur (Hermes), ili pak živjeti kreposno jer su pogani posvećivali hramove Pravičnosti i Kreposti. Ne vidim dakle razloga zašto bi dobro informirani Marulić, veliki štovatelj i marljivi čitatelj svih glavnih Augustinovih djela, Danteovih djela i Boccacciiovih interpretacija istih, zazirao od njegova stava prema antičkoj književnosti, umjetnosti i znanosti. Prije će biti da se je bojavao kako će ga manje obrazovani ljudi, a to su uglavnom i bili adresati njegove *Judite*, koji nisu poznavali latinski jezik i klasične autore niti bili vični alegorizaciji i apstraktnim diferencijacijama, krivo razumjeti i, moguće, optužiti za paganizaciju i praznovjerje. Marulić je dakle studirao i poznao svekoliku pogansku i kršćansku diskusiju o muzama od Platona, Horacija, Ovidija i Varona do Boccaccia, pravilno razumljene, one nisu praznovjerje.

Često spominjani stihovi *Judite* (I, 9–12) kao primjer Marulićeve kršćanske odbojnosti prema muzama valja diferenciranije promatrati, oni ipak imaju književni predložak:

„Udahni duh pravi u mni ljubav tvoja,
Da sobom ne travi veće pamet moja,
Bludeći ozoja z družbom starih poet,
Boge čtova koja, kimi svit biše spet”.

Stih 9 (*udahni duh pravi...*) u invokaciji *Judite* formuliran je prema dominantnom modelu „staroga poeta” Ovidija, odnosno njegova proemija *Metamorfoza* (*dī, coeptis ... adspirate meis*), ali Marulić tu ne zati-va bogove (*dī*) kao Ovidije, nego jednoga Boga. Iako od Ovidija preuzima neke riječi u svoju invokaciju, Marulić se ipak ograđuje od njega i njegova društva. Muze tu igraju podređenu ulogu, prije svega zbog toga što

„družba” starih pjesnika, Ovidije je za Marulića zacijelo njihov poglavar, „boge čtova”, a upravo njih zaziva Ovidije.

To je razlog da Marulić ne želi više „bludeći ozoja (*previše*)” biti u njihovu društvu, njihovi bogovi kod njega ne prolaze, a muze su ipak tek popratna pojava. Njegov stav ima svoj poznati književni uzor, radi se o Boecijevoj *Utjehi filozofije* (*Philosophiae consolatio*) u prozi prve knjige (1, 1, 8) kada mu se ukazuje filozofija u liku žene koja tjera muze od njega, odnosno „scenicās meretriculas (*scenske kurve*)”, odatle Maruliću izraz „bludeći ozoja (*previše*)”. Pjesničke muze pripadaju kod Boecija (2, 3, 12) *sceni ovoga života* („hanc vitae scenam”), one samo čovjeka zavode od istine i spoznaje, dočim filozofske muze služe spoznaji istine.

Boecije preuzima Platonovo mišljenje (*Resp.* 607a) o muzama, odnosno suprotivnost filozofijske i pjesničke muze, iako je na početku njegove *Philosophiae consolatio* filozofija u liku žene, s knjigama u jednoj, a sa žezlom u drugoj ruci, otjerala muze (*scenske kurve*). Međutim, to su bile loše muze, Platonova je, ona filozofijska, istinoljubiva (3 m. 11, 15 sl.). Ta suprotstavljenost dobre i loše muze, odnosno traženja istine na jednoj i zabave na drugoj strani, živi u znanstvenoj terminologiji od Platona do Boecija, Dantea i dalje, sve do humanistâ poput Marulića, kao jukstapozicija kršćanskoga i poganskoga poimanja muza. Kršćansko pjesništvo u praksi preuzima od Platona ne samo istinoljubivu muzu nego i načelo. On ga je formulirao nasuprot Homerovim i inim himnima, tako da u polisu treba njegovati samo određene pjesmotvore, *himne za štovanje bogova i pohvalnice izvrsnim muževima*.⁴

I zbog toga Platonova stava koji je preuzela rana kršćanska himnografija, do danas u Crkvi vrijedi pravilo da se hvalospjevi pjevaju samo Bogu, Djevici Mariji i svetcima. Pa i muza, koja, istinu tražeći, svoju nožicu podigne do nebesa, kao Marulićeva muza u njegovu *Hymnus ad Deum*, nije praznovjerje ili bogohuljenje prema kršćanskoj vjeri, nego metafora vlastitoga pjesničkoga talenta kao Božjega dara, odnosno njegove inspiracije („udahni [mi] duh pravi...”). Kod Platona, Boecije to ta-

---

⁴ Platon, *Resp.* 607a: εἰδέναι δὲ ὅτι ὅσον μόνον ὕμνους θεοῖς καὶ ἐγκόμια τοῖς ἀγαθοῖς ποιήσεως παραδεκτέον εἰς πόλιν.

kođer savjetuje (3 m. 11, 15 sl.), valja se *prisjetiti* jedne dobre *ideje* iz transcendentnoga carstva svih ideja, jer je i umjetnost oponašanje stvorenja ustrojena prema tim idejama. Svoju inkunabulu *Platonis opera* (1484), u prijevodu Marsilija Ficina, Marulić je oporučio prijatelju Tomi Nigeru, otkrio sam ju u Dominikanskoj knjižnici u Dubrovniku. Najviše rubnih bilježaka na toj inkunabuli nalazimo upravo uz tekst *Države* i dijaloga *Timej*, koji je sadržajem prvoga dijela tema himna *O qui perpetua mundum ratione gubernas* (3, m. 9) kod Boecija. Taj himan, zajedno s nekim drugim metrima iz *Philosophiae consolatio*, podloga su i Marulova latinskoga *Himna Bogu* (*Hymnus ad Deum*).

Stihovi *Judite* I, 17–20 su usporedivi upravo s početnim heksametrima u tom Marulovom prelijepom latinskom *Hymnus ad Deum* (1–9), gdje moli muzu da uzdigne stopu do nebesa noseći hvale Eterskomu Ocu, a onda Boga moli da mu ipak ne prezre njegovu muzu, koja Oca pokušava slaviti, iako ne baš vrlo uspjelim stihovima. Očito je da Marulova muza ovdje traži istinu, treba nožicu podignuti u nebesa, što je aluzija na Horacijevu ironiziranje (Horacije, *Sat.* II, 6, 17; *Sat.* I, 4, 39–52) *musae pedestris*, koja u prozi „pješači”, a ne leti. Marulić je i u jednom pismu Jakovu Grassolariju (4. travnja 1507.) slijedio Horacijevu ironiju glede muza (*Ars poet.*, 323–24: „Grais dedit ore rotundo Musa loqui; muza je *Grcima dala da govore okruglih usta (profinjeno)*”), pa ne sumnjam da mu je bliska bila i Boecijeva i Platonova dihotomija u poimanju muza. Time je lako objašnjivo zašto Marulić u invokaciji himna poziva muzu da odleti u nebesa k Bogu, noseći mu njegove dare i hvale, što bi, na prvi pogled, za Marulićev kršćanski stav moglo biti neprimjereno:

„Nunc sublime ferens trans ardua nubila mundi
Magnanimum, mea Musa, pedem, trans sydera caeli
Ad superas scandens arces atque aurea templa
Aetherio fer sacra Patri fidibusque canoris
Aera permulcens diuinas concine laudes.
Tuque faue coeptis nostram nec sperne Camenam,
Magne Pater, quanquam digno Tua numina cantu
Non colimus: quisnam dictis mortalibus aequet
Immortale decus?”

*Sada zakorači uvis, nad visoke oblake svijeta,
Smionom stopom, Muzo moja, nad daleka svemirska
zviježđa, sve do nebeskih dvorova, do hramova uspi se
zlatnih, Eterskom Ocu žrtvu prinesi i strunama
zvonkim uzduh razblažujući božanske zapjevaj hvale.
Ti pak podrži mi pothvat, ne prezri moju Kamenu,
Veliki Oče, premda dostojnom pjesmom božanstvo
ne umijem štovati Tvoje: ta tko dosegnuti riječima
smrtnim besmrtnu ljepotu može?*

(preveli B. Lučin i D. Novaković, uz sitne izmjene)

Inače, ovi uvodni stihovi Marulićeva molitvenoga himna uvelike slične, po dvostrukom zazivu na početku, tj. ujedno i muza i Boga, ali i sadržajno, na proemij epa *Afrika* (I, 1–18) Francesca Petrarce. Da to nije slučajnost, kazuju stihovi koje nalazimo u Marulićevu hrvatskom hvalospjevu (prijevod Verancija Fortunata) *Od Uskrsa Isusova*, koji pokazuje da je Marulić poznavao Petrarčin ep *Afrika*, vrlo vjerojatno i brojna druga slična mjesta iz njegovih djela (npr. *RVF* 129, 4–6), u kojima je on opjevao ili opisao svoj *locus amoenus*, ubavo mjestašce samoće i inspiracije, Vaocluse u blizini Avignona, gdje je dugo živio i uvijek rado navraćao i uživao na livadi pored izvora rijeke Sorgue ispod kraške litice (*clausa sub valle*):

„... lam ruris amici

Prata quidem et fontes vacuisque silentia campis
Fluminaque et colles et apricis otia silvis
Restituit Fortuna mihi ...” (*Africa* I, 6–9)

*...Već mi je sudbina moja drage livade povratila,
izvore i tišinu praznoga polja, rijeke i brežuljke
kao i tišinu suncem okupanih šumskih proplanaka...*

*Niz livadu vode tecihu marmnjajuć,
Pastiri dohode pjahu jih žejajuć.
Tisi vitri hladom gonjahu toplinu,
Polju tere gradom dajući lahčinu.*

(*Od Uskrsa Isusova*, 19–22)

Istu tu Petrarčinu provansalsku klisuru, *clausa sub valle* iz epa *Africa*, bistru izvorsku vodu tekućicu, livadu i tišinu nalazimo i u *Juditi* (III, 141–148), odnosno u Betuliji:

„Vazeše orudje i stine u skuti,
Stupiše osudje gdi su tisknji puti,
Gdi su klanci kruti meju klesurami,
 Da, stavši na ljuti, među se praćami.
 A vojske stranami varvljahu ka gradu,
Blizu pod stinami okolom da padu.
Potok niz livadu marmnjući tećiše,
Pod borjem u hladu, bistar i čist biše”.⁵

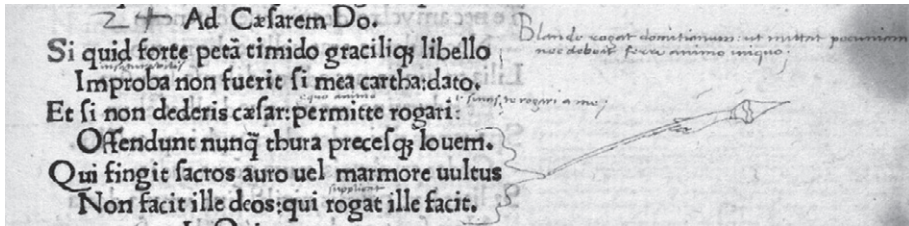
Kao na početku (I, 15) tako i pri svršetku *Judite*, Marulić pažnju posvećuje muzama, odnosno Platonovim *moirama* (njihova majka je Ἀνάγκη Nužnost). Interpretirane su kao drugo ime za muze, iako Platon spominje i muze (*Resp.* 607a). Platonovi su mu tekstovi bili poznati prema inkunabuli u latinskom prijevodu Marsilija Ficina iz 1484. Da ga je koristio baš glede *moirâ* (usudnica), vidimo iz njegova *Repertorija* I. (Marulić 1988: 409) gdje bilježi: „Fortuna. Parce. Fata. Dea Necessitatis”. Marulova eksplikacija *moirâ* je preinačena i daleko kraća nego kod Platona u *Državi* (617a–d), ali ipak, to je najdulja rubna bilješka (*parergon*) u *Juditi* (VI, 375 *in marg.*):

„Ovoj su tri ke predu naš život. Lakesis tumači se: ždribnica [*ona koja izvlači ždrijeb, usudnica, Ἀνάγκη, dea necessitatis*], jer ždribe [ždribove] miče života našega potežući žicu s preslice. Kloto: vartnica jer varti vretenom sućući tu žicu. Atropos tumači se: prez obraćen’ja jer se obratiti ne more mištom nijednim da ne čini konac života našega žicu tu pririzujuć. *Ovej tri biližaju tri vrmena života našega: vrime ko će biti, ko jest, ko je bilo* [Plat. *Resp.* 617c: Λάχσειν μὲν τὰ γεγονότα, Κλωθὴ δὲ τὰ ὄντα, Ἄτροπον δὲ τὰ μέλλοντα]. *Ko će biti, iztežu žicu. Ko jest, varti ju ali suče. Ko je bilo, jur smotanu žicu pririzuje svemu čineći konac.* Ovdí zato di da trudne jur bihu Juditin život predući jer ona dugo živi, sto i pet lit”.

⁵ Petrarčina *Africa* objavljena je prvi put u sabranim mu djelima u ljeto 1501. u Veneciji, a 2. studenoga iste godine piše Marulić svom prijatelju Čipiku da mu vrati rukopis *Judite*, da ga još ne tiska, želi ga popraviti (Milošević 1992: 40–43). Sada znamo i zašto to čini.

Tri su dakle *moire* usuda života našega prema Platonu, tri muze kod Varona, tri *parcae* (*moire*), odnosno sicilijske muze kod Vergilija (tako *moire* naziva Vergilije u prvom stihu invokacije IV. ekloge, jer je pisac prvih bukoličkih pjesama bio Teokrit iz Sirakuze), tako i u Augustinovoj *De doctrina christiana*. Marulić uz Platonove *moire* poznaje i citira oba Vergilijeva stiha (*Bucolica* IV, 46–47) gdje on spominje iste *parce* (*Repertorij* I. 1998. 422) pod natuknicom *fortuna*.

Na kraju tih razmišljanja o invokaciji *Judite* i Marulićevim antičkim poetskim i poetologijskim izvorima i uzorima u tome, muzama i bogovima, Bogu i nadahnuću, donosim Marcijalov epigram (VIII, 24) *Cezaru Domicijanu* prema dubrovačkoj inkunabuli (slika 3.). Marulića je taj epigram očito tako oduševio da je sadržaj vizualizirao i dodatno verbalizirao:

Slika 3.

Cezaru Domicijanu

„Ako te možda za nešto u mojoj bojažljivoj i sićušnoj knjižici zamoliti smijem,
daj mi to, ako moj list nije isuviše bezobrazan.

A ako mi to ne želiš dati, Cezare, dopusti ipak da te se moli:

Tamjan i molitve Jupitera nikad ne vrijeđaju.

Tko u zlatu, u mramoru, preslikava sveta lica,
time ne stvara bogove: tko ih moli – taj to čini”.

Bilo to epigramsko pisamce Cezaru pisano ironično ili snishodljivo, oboje je kod Marcijala moguće, sasvim svejedno, ono pogađa bit stvari, zemaljski Jupiter bi to morao znati: svi umjetnici, svi spomenici i sve pozlate neće te učiniti bogom, učinit će to onaj koji te „moli”. S tim je epigramom i Marulić bio zadovoljan, divno je to Marcijal izrekao, ali, kao i često u svojoj obradi Marcijalovih epigrama (rukopis je u Glasgowu),

Marulić želi imati još bolju poantu, zato ih tako intenzivno i komentira. U tom epigramu on osnažuje Marcijalov „rogat” (*moli*) i pretvara ga svojom rukom u „supplicat” (*ponizno štuje*). Vidimo to na slici, molba ili molitva naime uvijek može biti hinjena pokretom usana ili pera, ponizno i postojano štovanje ne. Samo zbog te jedne riječi, „supplicat”, koja nam otkriva njegovo razmišljanje o umjetnosti, muzama i bogovima, postaje bjelodano da su Marulića poljubile sve muze, filozofijske, pjesničke ili ine, ako ih ima. Bile one tri ili ih bilo devet, one nisu problem. Problem je u onom tko se njima i fiktivnim poganskim bogovima ponizno klanja, tko ih dakle kao realnosti štuje, čime ih zapravo sâm stvara, bolje reći *projicira u prazno* („boge čtova koja, kimi svit biše spet”).

PARADA OHOLOSTI I PROCESIJA PONIZNOSTI

U prvom pjevanju *Judite*, odmah nakon invokacije, slijedi biblijska priča o kralju Arfaksatu od Medi koji hotijaše ovladati svijetom, ali ga pobjeđuje asirski kralj Nabukodonosor. I on poželi porobiti sve bliže i daljnje susjede, cijeli svijet, pa saziva ratno vijeće, iznosi svoj plan, a dvorjanici mu laskajući govore hvale (*Judita* I, 139–144):

„Drago će bit puku, vesel će bit rusag,

Kad tebe uzvuku na svega svita sag.

Zatim će te tvoj trag vazda blagoslovit,

Da rodivši se nag, tobom oblada svit;

A glas će tvoj živit, svuda slavan hode,

Dokol budu svitit zvizde, teći vode”.

Usput, *zvizde* su poznata Danteova, a *vode tekućice* Petrarčina metafora. Kralj tada zove Holoferna, slugu vjerna, da junake skupi, pa nastupa svečani mimohod pobjedničke „sile Holofernje”: pješaka bijaše 120 tisuća, urešenih konjanika 12 tisuća, svo mnoštvo kopljanika i strijelaca, časnika i hercega, vojvoda s trubama i talambasima, silu tu ne može pobijediti nitko (*Judita* I, 227–234):

„A tuj ti meu svime, po sridi okola,

Ki biše nad svime, sijaše na kola,

Ka zgora i zdola sva bihu gvozdena,

A s varha do pola po gvozdu zlaćena.

Kod njega usajena horugva [zastava] čuhtaše,

Bila ter čarljena, zdaleč se vijaše.

A on ti sijaše oholo, visoko,

A sam pogledaše po vojsku široko”.

Više od 150 stihova prvoga pjevanja *Judite* opis je, kako su to običavali nazivati, „vojske u pokretu”, odnosno ratničke slike Holoferneve u nastupu da Nabukodonozor ovlada svijetom. Kombol (Marulić 1950: 19) je te stihove uvrstio „među najčitkije stranice naše starije poezije”. Međutim, pitanje je do danas ostalo neodgovoreno: Što to i odakle prezuzima, odnosno zašto Marulić pjeva te stihove? U predgovoru mojega izdanja *Judite* (Marulić 2021: 69, bilj. 83) o tome sam donio samo nekoliko rečenica. Ovdje proširujem eksplikaciju, iako bi tema tražila daleko više prostora. Autor *Judite* dramaturgijski zaoštrava situaciju, svečani vojni mimohod je demonstracija ljudske oholosti koja se oslanja na голу silu, ne na Božju volju u poniznosti („A on ti sijaše oholo, visoko,/ A sam pogledaše po vojsku široko...”). Pa može li mu tako obećana *slava oholosti* živjeti „dokol budu svitit zvizde, teći vode”, tj. do konca svijeta?

Holofernov vojni mimohod, njega nema u biblijskoj *Knjizi Judita*, zapravo je parada oholosti, ona ima svoj *contrapasso* (*pendant*) kako u piktoralnom tako i u sadržajnom smislu u Danteovoj *Komediji* i u samoj *Juditi*. Autor je posve svjestan zašto te procesije suprotstavlja, obje ne mogu biti pobjedničke, nego samo jedna. Tu suprotstavljenost on prezuzima načelno iz umjetničkih (teorijskih) pjevanja *Čistilišta* X–XII i XXIX–XXXIII), odnosno kroz a) zidni reljef⁶ tri primjera (*exempla*) poniznosti (Dante, *Purg.* X, 46–96), to su Marija (*ecce ancilla Dei*), kralj David u procesiji iza zavjetnoga kovčega, te car Trajan kojega u mimohodu zastavlja udovica tražeći pravdu za ubijenog sina; b) kroz podni reljef koji donosi trinaest (12 + 1, Troja) primjera kažnjene oholosti (Dante, *Purg.*

⁶ Danteov uzor umjetničkoga reljefa na zidu i podu je, bez sumnje, Ahilejev štit (σάκος) iz Homerove *Ilijade* (XVIII, 478–616), te, dodatno, moguće, i slikoviti sadržaji čestih srednjovjekovnih zidnih reljefa, zvanih *Biblia pauperum* (*Biblija za sirotinju*, tj. za nepismene ljude).

XII, 1–72), među njima je i obezglavljeni Holoferno u kojem i Marulić nalazi prototip oholosti.

Holofernova vojna parada je posve zemaljska, demonstracija moći i oholosti, Marulić ju ikonografski gleda kao antitip svečane mističke procesije u XXIX. pjevanju Danteova *Čistilišta*, koja se događa u *paradiso terrestre*, zemaljskom raju (Edenu) na vrhu brda čistilišta kada se pročišćeni spremaju da prijeđu u raj. Ta procesija je alegorijska priprema prelaska u stvarni, nebeski raj, odnosno u posljednju kantiku *Komedije* (*Paradiso*), pri čemu Dante dijelom slijedi, dijelom mijenja i reinterpretira alegorijske (apokaliptične) slike iz *Otkrivenja Ivanova*: Iznenadna pojava jarkoga svjetla uz slatku melodiju (13–36), zaziv muza s Helikona, posebno Uranije (nju poziva i Marulić u svojem *Hymnus ad Deum*), da mu objasni ono što je teško objašnjivo (37–42), sedam upaljenih svijećnjaka (kandelara) pojavljuje se (46–81) za sedam crkava na Istoku, 24 starca (82–87) za knjige SZ, četiri životinje (88–105) za četiri evanđelja, *grifon* (pola orao pola lav) vuče kola, jednopreg (106–120). Tri su žene pored desnoga kotača (teološke kreposti vjera, nada i ljubav), a četiri (kardinalne kreposti) pored lijevoga (121–132). Sedam staraca, sedam inih knjiga NZ idu iza kola, na koncu korača liječnik, tj. evanđelist Luka. Procesija se zaustavlja kod Dantea (133–154).

Grifon, dvodijelno biće, zlatni je gornji dio dok je orao, donji je dio bijel i crven kod Dantea (dvije naravi kao alegorizacija Isusa Krista), vuče dvokolicu (*Purg.* XXIX, 106–117):

„Lo spazio dentro a lor quattro contenne
un carro, in su due rote, triunfale,
ch'al collo d'un grifon tirato venne.

Esso tendeva in sù l'una e l'altra ale
tra la mezzana e le tre e tre liste,
sì ch'a nulla, fendendo, facea male.

Tanto salivan che non eran viste;
le membra d'oro avea quant'era uccello,
e bianche l'altre, di vermiglio miste.

Non che Roma di carro così bello
rallegrasse Affricano, o vero Augusto,
ma quel del Sol saria pover con ello";

Prostor među njima zauzela su kola, trijumfalna kola na dva kotača, vučena vratom grifona.

Taj je provukao oba krila prema gore između srednjega i druga tri traka, tako da nijednog od tih nije probio ili ozlijedio.

Uzdigoše se toliko visoko da ih se više nije moglo vidjeti; udovi su mu bili zlatni dok je bio ptica, drugi bijeli s primjesom crvene.

Ni Rim ne bi obradovao Afrikanca ili samoga Augustusa tako lijepim kolima, čak i ona sunčeva bila bi sirotna pored njih;

U *Juditi* (I, 249–252) Holofernova kola ne vuče *grifon*, nego sva sila *pretile živine*:

„Toj kolo pritila živina vuciše,
Uz ku druga, čila, naizmin grediše.
Taj ti črida biše od jakih bivoli,
Vranih konji liše ter čarljenih voli”.

Na kolima gore visoko sjedi Holoferno i gleda prema dolje „po vojsci široko”, ni jednih ni drugih kola nema u *Otkrivenju Ivanovu*. Gornji dio željeza u Holofernovim kolima je pozlaćen kao i gornji, orlovski dio *grifona*, dočim mu je zastava bijela i crvenkasta kao i donji dio *grifona* kod Dantea. Po svemu tome je očividno da su Holofernova paradna kola oholosti na neki način *contrapasso* Danteovih trijumfalnih kola, koja su bila, veli Dante, daleko ljepša i od onih Scipiona Afrikanca, pobjednika nad Hanibalom. Njega je opjevao i Petrarca u epu *Africa*, koji poznaje Marulić, ili ljepša čak i od kola samoga cara Augusta ili Apolonovih sunčevih kola (slika 5.).

Kada pogledamo četvrto pjevanje *Judite* kao simetričnu jukstapoziciju prema prvom pjevanju, vidimo kako se Judita za svoj otpor spremala skrušenom molitvom ponizno pred Bogom s pogledom prema gore, a ne kao Holoferno prema dolje gledajući svoju vojnu silu. Ipak, njezina procesija trijumfa poniznosti, koju je omogućila ponizna molitva i zaziv Božje pomoći u četvrtom, dolazi tek u završnom, šestom pjevanju *Judite*. Nakon zahvalne kantike Juditine i zahvale puka slijedi zajednička hvala Bogu u procesiji, naravno u Jeruzalemu. Tu su i kandaliri zlatni sedmostruci, dok božanskoga svjetla i kandalira nije bilo ispred Holofernove parade moći i oholosti. Marulić zna zašto ih tu ispušta, a pripu-

šta u pobjedničkoj procesiji u VI. pjevanju *Judite*. Danteova alegorijska procesija u *paradiso terrestre* prije prijelaza pročišćenih u raj može poslužiti kao paralela za alegorijsku interpretaciju Juditina ulaska u Jeruzalem, tj. po prikazivanju žrtve paljenice i kao starozavjetna prefiguracija procesije Isusova ulaska u Jeruzalem s narodom na Cvjetnicu, njegove muke, smrti i uskrsnuća, odnosno konačnoga spasenja naroda Božjega (*Judita* VI, 337–380):

„Zatim puk jâ hitit u Jerozolim pojť,
Bogu se poklonit ki jih lĩ ne hti ojt.
Hteć barzo tamo dojt, putem se varviše,
Prišad, u tempal projť po vrata nagliše.
Saužge [žrtve paljenice] činiše gori na oltare,
Zavite svaršiše prikazavši dare.
Stahu redom žare gđi se umivahu,
I tamjana pare svuda se vijahu.
Mirisi vonjahu, zvonjahu psaltiri,
Popovi pojahu, odpivahu miri.
Sjahu kandaliri zlati sedmostruci,
I bili dupliri kako puri luci.
Dvigši obi ruci, a prignuv kolina
Klanjahu se puci hvaleć Gospodina.
Vesela družina mnogu čini radost,
Jer kim biše tmina, slaja jim bĩ svitlost.
Juditina milost oružje pridava,
Olofernja oholost kim se oružava,
Koga joj tad dava puk nje kad u gradu
S plinom ujahava, vesel glade bradu.
U tempal da dadu tuj, reče, čast Bogu,
I k tomu nadadu karzno na kom nogu
Steriše ki mnogu oholast odside,
Kad ona nebogu glavu mu odkide.
....
Ona posta biti slovuća po svitu,
Počaše ju čtiti više svih uznitu.
Za tim vazda svitu udovne čistinj
Nosi na se zditu odkol umri muž nje,

Do stare starinje živi u počten'ju.
 Lakesis trudinje ču tad u preden'ju,
 Kloto u varćen'ju, Atropos pririza
 Kad ona življen'ju sto i pet lit stiza.
 Grob ju on poviza u ki joj muž biše,
 Veće se ne dviza od tud gdi ju skriše.
 Duh se veseliše da, pūti tamnice
 Izbavljen, grediše gledat Božje lice".

Izraz „gledat Božje lice” cilj je na samo Marulićeve biblijske *Judite* i njega samoga (također u *Hymnus ad Deum* i u samoprepjevu na hrvatski istoga himna u *Firentinskom zborniku*) nego, i prije svega, Danteov. Dante želi o svojoj mističkoj viziji lica Božjega govoriti budućim generacijama (*la futura gente*), tj. napisati svoju *Božanstvenu komediju*, isto to želi Marulić sa svojom *Juditom*. Ipak, Marulić ne reklamira za sebe gledanje lica Božjega u momentu pisanja svojega djela, dovoljno je da ga u trenutku smrti gleda pobjednica *Judita*. Njegova će pisana *Judita* o tome tek svjedočiti na listu papira sve do Sudnjega dana, gledati lice Božje ipak nije pretpostavka pisanja *Judite* nego *Božanstvene komedije*, a nju slijedi Marulić. Razlog tomu je poznat, Dante želi pisati epos o svijetu (*Weltepos*) iz iskustva transcendencije (onostranosti), zato kani proći od najdubljih dubina ljudskoga bivstvovanja u smrznutim rupama pakla do nenadmašivih rajskih visina. Na koncu želi barem na časak vidjeti prasluku – *vera icon* – da bi bolje razumio i opisao svekoliki ustroj stvorenoga svijeta.

Promotrimo sada odakle dolazi izraz *vidljivo govoriti* (*visibile parlare*), a potom i *gledanje Božjega lica* (*visio Dei facie ad faciem, visio facialis*), finalni pojam Danteove *Komedije* i Marulićeve *Judite*.

„VISIBILE PARLARE” – IKONOGRAFIJA I IKONOLOGIJA JUDITE

Mnogo stihova u *Juditi*, tako i glavna scena u dramaturgiji epa kada *Judita* odsijeca glavu Holofernu, ima izravno ili neizravno, verbalno ili piktoralno, Ovidijeve *Metamorfoze* u pozadini. Marulićevu originalnost piktoralnih sekcija, piše kao da slika, dodao bih da on također slika što

je napisano, prvi je tematizirao Petar Skok (1950). Neke od njegovih 'piktoralnih zahvata' – u poeziju ili iz poezije – ovdje ću pokušati identificirati i ukratko tematizirati.

U *Juditi* čitamo i ove stihove:

III, 81–88

„Tuj Akior nebog (*neznabožac*)⁷ zlovoljan stojaše,
 Kakono niz oblog (*u prazninu*) u zemlju gledaše,
 Ter riči slišaše jur tvarje (*tvrđe*) daržeće,
 Da u kom ufaše ostavit ga neće.
 Jur sunce ničeće nagnul biše kola,
 Svitli obraz hteće zamaknuti dola,
 Istočnoga okola jur šćićaše stranu
 Noć, dvižuć odzdola čarnokosu glavu”.

III, 131–32

„Od postilj istočnih dviže glavu Titan,
 Osini (*sjene*) tmin noćnih da zarene hitan”.
 (*otjera žurno*)

131 *in marg.* Isteče sunce. Titan, to je ime sunca,
 ko je mnogimi imeni zvano od starih poet.

Uz stih III, 131 *in marg.* on rubnom bilješkomb na hrvatskom objašnjava ime Titana i to prema Ovidiju (*Met.* I, 10–11). Titan (Sunce, drugo ime Apolona) ima razna imena kod starih poeta, veli Marulić, on se tako zove i Phoebus (Febus), a njegova sestra je Phoebe (Febe, mjesec). Isto takvo objašnjenje imena Titan Marulić bilježi, taj put na latinskom jeziku, opet u jednoj rubnoj bilješci („Titan. id est. sol. Febe pro luna”, v. slika 4.) na tiskanom primjerku Ovidijevih *Metamorfoza* (*Opera. Bonus Accursius, ed. Venetiis 1489*)! Tu je inkunabulu on od početka do kraja komentirao, navlastito prvu knjigu. Čuva se kao i nekoliko inih vrlo vrijednih Marulovih inkunabula i rukopisa, u franjevačkoj knjižnici na

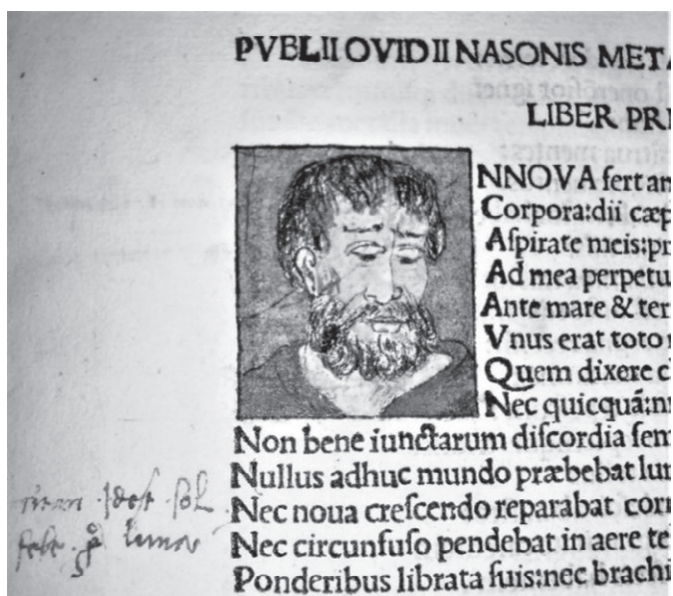
⁷ Postojeći rječnici i „prijevodi” *Judite* imenicu „nebog” po pravilu tumače kao pridjev „bijedan, jadan”, što je pogrešno. Nebog je *neznabožac*, čovjek koji još nije upoznao pravoga Boga. U *Juditi* su tako nazvani Akior i Holoferno.

Košljunu. Na hrvatskom u *Juditi* ne pojašnjava ime Phoebe/Febe (mjeseca) jer na tom mjestu u *Juditi* (III, 131) on spominje samo Titana (Sunce). Marulić je na istoj inkunabuli (uz proemij *Metamorfoza*) naslikao i portret Ovidija kao minijaturu, tj. interpretirao je njegov lik u smislu retoričke figure, koja se danas često susreće, a zove se *ekfraz*. O tome se ne priča kao o nečemu što se već dogodilo, nego točno onako kao da se sada, u ovom momentu, događa (Kvintilijan, *Inst. orat.* IX, 2, 40–43).

Augustin onda uvodi pojam „*verba visibilia*” (*De doct. christ.* II, III, 4.5) u smislu neposrednoga davanja vidljivih znakova, primjerice migova i znakova histriona, ili pak vojničkih zastava i bojnoga znakovlja. Najvjerojatnije je da upravo od njega svoj poznati izraz „*visibile parlare*” preuzima i Dante (*Purg.* X, 94–96):

„Colui che mai non vide cosa nova
produsse esto *visibile parlare*,
novello a noi perché qui non si trova”.

*Onaj koji nikada nešto novo ne gleda [Bog]
proizveo je ovaj vidljivi govor; nov je
nama jer ga na zemlji nema.*

Slika 4.

Stvoritelj se tako pobrinuo, rekli bi Augustin, Dante i Boecije, da vezica ljubavi povezuje ne samo sveukupni kozmos, čovjeka i sav njegov okoliš nego i sve *umjetne* znakove i živa bića, svaku sliku i riječ i ton kojima ljudi međusobno i na umjetnički način komuniciraju. Svaka od ostvarenih umjetničkih ideja i prezentacija bit će od sviju prepoznata i, posve moguće, s vremenom reproducirana ili modificirana. Kako Bog sve ideje razumije *u jedinom trenutku vječnosti*, on je onda ujedno i *stvoritelj i umjetnik*, odnosno umjetnički generator svekolike spoznaje svojega stvoriteljskoga djela. Time Bog postaje umjetnički voditelj i univerzalne galerije slikarskih, književnih i glazbenih djela. U svakom slučaju stihove *Judite* (I, 81–82) o Akioru „nebogu (*neznabožacu*)” napisao je Marulić prema vlastitoj imaginaciji i minijaturi Ovidija, a tu sliku *staroga poeta* Ovidija je dotjerao prema stihovima istoga iz svršetka kozmogonije i početka zoogonije *Metamorfoza*, gdje se govori kako je demijurg/bog (*opifex rerum*) načinio čovjeka iz sjemena da po svemu bude iznad svih drugih živih bića (*Met.* I, 84–86):

„pronaque cum spectent animalia cetera terram,
os homini sublimē dedit caelumque videre
iussit et erectos ad sidera tollere vultus”.

*I dok ostala bića u zemlju gledaju pognuta,
čovjeku dade da nauzgor drži glavu i naredi mu
da motri u nebo i liče uzdične gore prema zvijezdama.*

Marulić zapravo razgovara s Ovidijem svojom minijaturom, ali i s nama koji ju nakon više od pet stoljeća prvi put gledamo.

Ovidije gleda u zemlju, ne prema zvijezdama, ne samo zato što nije upoznao i očekivao Gospodina nego zbog vlastite oholosti i potrebe za slavom, što je posebno naglašeno u epilogu *Metamorfoza* (XV. pjevanje) apoteozom sebe samoga kao pjesnika. I Akior gleda u zemlju, očita je analogija prema Ovidijevim stihovima i Marulićevoj minijaturi, i on je ne-bog, ali nije ohol nego pravičan, on je ipak *tražitelj istine*. U dramaturgijski odlučujućoj sceni *Judite* kada hrabra udovica „odklat glavu” preohologa „neboga” Holoferna, ponavlja se slika spuštenih vjeđa, odnosno

kapaka i obrva (*Judita* V, 236): „tako t' zgibe junak, tako spusti obarv”. Piktoralni i teatralni vrhunac epa jest ta scena spuštenih obrva, očnih kapaka vojskovođe Holoferna u službi sebeboga Nabukodonozora. Konačni je to poraz oholosti, pobjeda poniznosti i hrabrosti Juditine, ali i pobjeda istinoljubivoga Akiora koji se obraća. Samo takvima dolazi Božja pomoć i spasenje, naravno i čitavu narodu u velikoj pogibelji, jer se u Boga pouzdao.

Portret Ovidija je zapravo autoportret Marka Marulića. Kada sam nakon više godina zbog ove slike ponovo čitao *Život Marka Marulića* autora Frane Božićevića (2007: 33), Markova prijatelja, naišao sam na ove rečenice:

„Statura erat mediocri, latis humeris, corpore non obeso, sed gracili, fronte hylari et lata; oculose nigrescentes, nasum aquilinum, faciem venustam, capillos corticis Auelanae similes et immisos, barbam habebat gravem et venerabilem; omnia membra haud incongrue staturae conveniebant”.

Bio je srednjega stasa, širokih ramena, tijela ne ugojena, nego vitka, čela vedra i široka; oči mu bijahu crne, nos orlovski, lice pristalo, kosa poput kore kestena i duga, brada ozbiljna i časna; svi dijelovi tijela skladno su se slagali sa stasom.

(preveo B. Lučin)

Sve što je Božićević o izgledu lica i glave Marka Marulića napisao odgovara portretu naslikanom kao minijatura na inkunabuli Ovidijevih *Metamorfoza* s Košljuna. Bila je to i jedinstvena potvrda ne samo da je inkunabulu glosirao, naslikao portret Ovidija, odnosno svoj autoportret sâm Marko Marulić, nego i jedinstvena tekstualna i vizualna potvrda kako je i zašto nastao jedan stih *Judite* i jedna rubna bilješka (I, 15; I, 15 *in marg.*), što Marulićevu pjesničku imaginaciju i slikarsku poetizaciju probirljivo umjetnički povezuje s odreda najboljim svjetskim pjesnicima (Ovidije, Dante) i filozofima (Platon, Boecije) kao uzorima.

Ovidije je *jedan od glavnih izvora*, iako naravno ne i jedini, koji su mu pomogli da svoj ep napiše *na umjetnički način*, dajući mu divne slike

poput oborenih očiju ovdje. Glavni izvor kao *Stoff* epa ipak mu je bio Jeronim, odnosno tekst njegove *Knjige Judita* u *Vulgati*. Osim toga Marulić zna da slika čovjeka koji ide uspravno i gleda u nebesa potječe od Platona, a ne samo od Ovidija: „... o njoj [duši] tvrdimo da stanuje u najvišem dijelu našega tijela i uzdiže nas sa zemlje u nebesa k našim srodnicima, jer mi nismo zemaljsko nego nebesko rastlinje” (Platon, *Tim.* 90a: φυτόν οὐκ ἔγγειον ἀλλὰ οὐράνιον), a Platona je tako veličanstveno u kršćanskom smislu već davno adaptirao Boecije, pa su od njega učili i Dante i on sam.

Kao nitko drugi u poeziji Dante je u *Božanstvenoj komediji* premrežio uzgoritu protežnicu čovjekova stremljenja prema nebesima općenito s osobnim vizijama sve do one mistične u završnim pjevanjima *Komedije* (Par. XXXI–XXXIII), a sve to opet kao zaglavni motivacijski i sadržajni generator svojega budućega autorskog djela – *Božanstvene komedije*. Da je nebeska vizija – gledanje Božjega lica koje u istom trenutku vječnosti sve vidi i sve zna – povezana sa kozmičkom harmonijom prema Platonovu *Timeju* i ritmičkim pojavama Titana (Febusa) i sestre mu Febe, dakle sunca i mjeseca (sunčevim kolima), naznačeno je i u gore navedenim stihovima *Judite* (III, 85–88) i na više drugih mjesta. Vizija, viđenje Božjega lica, kao i gledanje pognute glave i spuštenih obrva (vjeđa) kod oholih osoba, Marulić, kao i Dante, preuzima od Boecija, a ne samo od Ovidija. Međutim, to ga teorijski povezuje i s četvrtim (anagognijskim) smislom teksta, a taj je, on vodi u mističku viziju, mogao naći na samom izvoru, u knjizi *Collationes patrum* (14, 8) Ivana Kasijana (oko 360, † oko 435) koju je posjedovao. Kod autora, dakle, koji je taj četvrti smisao teksta prvi uveo u kršćansku hermeneutiku i teologiju. Jednostavno je zadivljujuće kako pjesnik Marulić ne kolacionira samo najbolje klasične latinske i novije talijanske epove i inu poeziju, nego i sva glavna djela teorijskoga razumijevanja istih pjesnika, odnosno hermeneutičke pretpostavke razumijevanja tekstova uopće (Platon, Varon, Origen, Augustin, Ivan Kasijan, Boecije, Dante, Boccaccio) da bi napisao svoju *Juditu*.

Leteća kola sunca su kod Boecija (4, m. 1, 19–22: „... volucrem currum”) već interpretirana u izvornom platoničkom univerzalnom onto-

loškom, epistemološkom i estetskom jedinstvu božanskoga i ljudskoga, odnosno omogućenja prepoznavanja univerzalnih idejâ, jer je po Platonu „božansko lijepo, mudro, dobro i sve što je tomu slično”. Pri tome „nebeski hegemon Zeus okreće svemir vozeći se na krilatim kolima” (*Fedar.* 246 e: καλόν, σοφόν, ἀγαθόν, καὶ πᾶν ὅτι τοιοῦτον [...] ὁ μὲν δὴ μέγας ἡγεμὼν ἐν οὐρανῷ Ζεὺς, ἐλαύνων πτηνὸν ἄρμα [...]). Ta je ideja kao poveznica božanske kozmičke i s njom usklađene ljudske harmonije i kršćanima bila prihvatljiva. Boecijeva *Philosophiae consolatio* jedno je od najraširenijih u srednjem vijeku po broju sačuvanih iluminiranih rukopisa, a upravo su ti rukopisi i kasniji drvorezi nudili kršćansku interpretaciju kako njegova teksta tako i ustroja svemira. Drvrez iz jednoga izdanja Boecija je zapravo vizualizacija slavnoga metra 2, 8 iz *Utjehe filozofije*, s njim ćemo se još jednom sresti. Sunčeva kola,⁸ zvjezdani firmament, zemlja i u svojim granicama zatvoreno more, daju sliku uređenoga svemira. Iza toga stoji spomenuta platonička premisa kako različite elemente povezuje i u jedinstvu drži strukturirajuća „vezica ljubavi” koju simboliziraju sunce, zvijezde i kola. Zato sunčeva kola kruže u *Utjehi filozofije*, *Juditi* kao i u *Božanstvenoj komediji*, sunce i mjesec, dan i noć se smjenjuju u trenutcima zore i sutona, vjetrovi pušu, potoci i rijeke u more teku, lađe morem plove, mirnu luku traže. Ali tu je često i turbulencija, nastup „sile Holofernje” prijeti uništiti božanski red i poredak:

Slika 5.

⁸ Ovaj drvorez (slika 5.) sunčevih kola objavljen je u izdanju Boethius 1501.

Da tko spovidati sva more čudesa?

Od konjske bahati zemlja se *potresa*.

Ništar ne *poresa* (*poraste*), ni trava ni žito,

Kuda vojska *plesa*, po sve ono lito.

(*Judita I, 85–88*)

Tebe poslušah varte se *nebesa*

Sunce misec sjajuć teku na *kolesa*.

Zemlja se *potresa* prid tvojim pozrinjem

A plodeć čudesa i tvojim velinjem.

(*Firent. zbornik, Aschb. 1582, f. 7^r*)

Verdiani (1973: 49) je primijetio da ova strofa iz *Firentinskoga zbornika* „ima identičnu shemu kao i karakteristična Marulićeva strofa u *Juditi*”. Rima se kod te strofe prenosi s kraja dvaju prethodnih na sredinu dvaju sljedećih stihova. To je i zbog toga važno naglasiti jer se takva rima susreće u to doba *samo kod Marulića*, on ju je promovirao u *Juditi*, prije nije bila poznata. Kako Marulić i inače traži i nalazi zrcaljenje jednoga dijela svojega pjesmotvora u drugom, pa npr. prvo pjevanje *Judite* korespondira s četvrtim, drugo s petim, a treće sa šestim, to je i ovdje vrlo vjerojatno da ova četiri stiha iz *Firentinskoga zbornika* stoje kao *božanski kontrafakt ljubavi* prema rušilačkoj sili oholosti koju na polju demonstrira osvajač Holoferno, gdje trava i žito, doslovce, više ne rastu. Prije navedena četiri dva su početna stiha, kod Boecija (3, m. 9) sadržajno odgovaraju prva tri:

„Ti chi svitom vladaš svarh nebes sideći,
pravedno raskladaš vas svit uzdaržeći” ...

*O qui perpetua mundum ratione gubernas,
Terrarum caelique sator, qui tempus ab aevo
Ire iubes stabilisque manens das cuncta moveri ...*

Stihovi iz dvodijelne kantike *Firentinskoga zbornika* u cijelosti se dobro poklapaju s Boecijevim metrima, posebno s platoničkim molitvenim himnom (3, m. 9) u daktilskom heksametru te s himnom ljubavi u *glyconeus* stihomjeru (2, m. 8), po kojemu je ljudsko djelovanje usklađe-

no s bogomdanim ustrojem svemira i čovjekovim nastojanjem da s kozmosom i božanskim uzorom u potpunosti harmonira. Autor molitvenoga hrvatskoga hvalospjeva iz Firence jest, kako je to već vidio Verdiani i bez poznavanja Boecijeva himna, sam Marko Marulić.

Ovdje to mogu, uz ine dokaze, dodatno potvrditi, jer Marulić je svoj vlastiti molitveni latinski *Hymnus ad Deum*, koji također uvelike sadržajno i tekstualno korespondira s Boecijevim molitvenim himnom, dobrim dijelom prepjevao na hrvatski u interkaliranoj dvodijelnoj pjesmi iz *Života svetoga Ivana Krstitelja u Firentinskom zborniku*. Za usporedbu ću – zbog preopširnosti – citirati samo po nekoliko stihova. Hrvatske stihove iz *Firentinskoga zbornika* (f. 19v) izgovara Preteča, a latinski su iz Marulićeva (2005: 254: 90–100) *Hymnus ad Deum*:

„O Rex omnipotens, magnum et memorabile factum,
 Nam genus humanum, quod nulla in parte careret
 Formae animique bonis, dextra formasse potenti
 Diceris et gentem, totum quae cuncta per orbem
 Possideat rebusque simul potiatur opimis,
 Et quae, quicquid habet aer, mare, flumina, tellus,
 Posset habere sibi; mox fato functa supernas
 Expletura foret sedes omnesque per annos
Conspectu fruitura tuo, quae sola beatum
 Fertur vita virum; tanta est reverentia visi
Numinis et sacro tantum decus emicat ore”.

„O kralju anj’elski ki s’ nebesa stvoril
 I okol zemaljski kako si sam hotil,
 i sve tih narešil razlikom lipotom
 nebo si prosvitil suncem ter misecom.
 Tvā je bila volja stvoriti človika,
 Na tvoju ka je bolja od prilik prilika.
 Dare mu si podal, razum ter slovesa,
Obraz mu s’ uzdvigal da gleda nebesa.
 Na zemlju ku plesa ter bude nastojat
 I dobro čin česa nebeska dostojat.
 Sada Isuse moj, pokle me si stvoril
Uživat obraz tvoj, molim da bil hotil.

O kralju an'jelski, dobro narešeno,
 Razume visoki, bitje neizrečeno,
 Gdo je na svitu chi razmisliti more
 Slavu tvū koja ti nebo zemlja stvore”.

Kada se pogledaju oba teksta u cijelosti, onda vidimo da se u obje pjesme radi o trodijelnom molitvenom platonički ustrojenom hvalospjevu (kozmogonija, zoogonija, metempsihoza), kako je Bog sve stvorio i čovjeka s posebnim sposobnostima prema svojoj praslici da upravlja svime. Molitveni je himan kao književna vrsta već kod Platona bio jedino sredstvo za *razumski dokučiti* i stvaranje svemira i povratak Stvoritelju u kojemu će čovjek na koncu pronaći svoje blaženstvo i gledati Boga vječno licem u lice. To je ona vizija koju možemo naslutiti i u epilozima *Judite* i Danteove *Komedije*. Ovdje vidimo koliko su Maruliću bili važni i poticajni Ovidijevi stihovi iz *Metamorfoza* kao i prethodna platonička slika svijeta o posvemašnjoj harmoniji kozmičkoga božanskoga i ljudskoga ustroja prema *Timeju i Fedru*, što sve opet kulminira u viziji božanstva i vječnoj sreći prema platoničkom, odnosno adaptiranom Boecijevu modelu.

Jedan drugi slikarski zahvat je posebno dojmljiv. Kombol (Marulić 1950: 19) je dobro opazio da se stihovi *Judite* I, 105–108:

„Još iz dna izvita ne biše sva zora,
 Ni rosa sa cvita opala, da gora
 Biljaše jur zgora visoko varhama,
 A struja od mora mišaše iskrami”.

oslanjaju na Danteove stihove *Purg.* I, 115–125:

„L'alba vinceva l'ora mattutina
 che fuggia innanzi, sì che di lontano
 conobbi il tremolar de la marina.

...

Quando noi fummo là 've la rugiada
 pugna col sole, per essere in parte
 dove, ad orezza, poco si dirada,

ambo le mani in su l'erbetta sparte
 soavemente 'l mio maestro pose...”

*Zora pobijedi posljednji čas noći
koji pred njom pobježe, tako da u daljini
prepoznah iskrenje površine mora.*

...

*A kada smo bili tamo gdje se rosa
sa suncem bori, jer je bila na mjestu
gdje se, u hladnom osinju, sporo isparava,*

*učitelj moj nježno ispruži obje ruke
u travu...*

Iste te Danteove stihove ubacuje Marulić i u svoju latinsku *Davidijadu* (XII, 1–5), jedino nedostaje more, David je na gori Taboru:

*„Iam noctis tenebris Phoebosurgente fugatis,
Quum tamen in tenera staret ros lucidus herba
Et nec adhuc radiis haustus solaribus humor
Deficeret, David Castris post terga relictis”...*

*Sunce se podiglo već i noćnu raspršilo tminu,
al je na mekoj travi još ostala blistava rosa;
nije još nestalo vlage jer nisu je zrake sunčane
upile još kad David za leđima ostavi Tabor...*

(preveo Branimir Glavičić)

„Ora mattutina” je posljednji kanonski čas noći i jutarnje molitve zornice (*matutin*), kada zora potiskuje noć, a budi se novi dan. Dante i Marulić slijede Boecija kada je riječ o prikazima izlaska Sunca (Sol, Titan, Phoebus) i sunčevih kola, odnosno zalaska Mjeseca (Phebe). Zato se i u Juditi „nebeski okol” neprestano „vrti na kolesa”.

U *Predgovoru* edicije (Marulić 2021) donosim još neke Marulićeve slikarske zahvate u poeziju ili obratno, povezane su s utjecajima Dantea, Petrarce i Boecija na stihove Judite. Ovdje želim upozoriti još samo na jedan vizualni stih. Radi se o Hekubi koja je, kako veli Marulić, kralju Polimestoru *odgrizla nos*, a ne *iskopala oči*, kako je to tradirala grčka mitologija. Stihovi *Judite* (VI, 195–196) kažu da mu je Hekuba „odrubila”

(*in marg.* „odgrizla”) nos. Isključeno je da Marulić ne bi znao kako je ona po antičkoj mitologiji već kod najboljega grčkoga tragičara, τραγικώτατος po Aristotelu, Euripida, *iskopala oči*, a ne *odgrizla nos* kralju Tracije, koji joj je pogubio sina. Kod Ovidija (*Met.* XIII, 439–575) ona se potom pretvara u kuju, također kod Dantea (*Inf.* XXX, 1–48, ovdje 20), što je Marulić svakako čitao. Općenito se smatra da je Hekuba utjelovljenje najveće sreće i najdublje nesreće žene u ratu. Držim da Marulić ovdje namjerno mijenja detalj iz Hekubine osvete. Već smo vidjeli koju dominantnu ulogu kod Marulića, prema Platonu, Danteu, Ovidiju i Boeciju, imaju pogled prema nebu, oči i ikonografija svjetla. Kod Dantea je Bog/Krist sunce, izvor svekolikoga svjetla, ali i *suncòlikoga oka* kojim motrimo nebesku vedrinu i samo sunce. Ugasiti oči, pa bile one i jednoga nezabošca, bio bi – prema Marulovoj suptilnoj imaginaciji i(li) alegorizaciji – čin, predmnijevam a ne dokazujem, kojim se simbolički gasi i Sunce, sam Stvoritelj i Otkupitelj, jer više ni *potentialiter* ni *realiter* ne bi bilo moguće „gledat Božje lice”. Potenciranje te sugestivne slike gašenja Svjetla/Boga, u svojoj je *Juditi* autor svakako htio izbjeći.

„LA LINGUA SCHIAVA HA IL SUO DANTE” – DANTE, BOECIJE I MARULIĆ

Kako smo vidjeli, Marulić je već u posveti koju šalje kumu dom Dujmu uputio na važnost *različitih boja* kojima je urešena njegova *Judita*. Zato sam pogledao kojim ju je bojama pjesnik i slikar ukrasio u trenutku kada je odložila udovičku odjeću i odjenula svečanu, prije nego će poći u Holofernov tabor. Birane su to boje bile:

Zlatimi žicama sjahu se poplitci,
 A trepetljicama zvonjahu uvitci.
 Stahu zlati cvitci po svioni sviti,
 Razlici, ne ritci po skutih pirliti.
 Svitlo čarljeniti jã *rubin* na parstih,
Cafir se modriti, *bilit* na rukavih
Biser i na bustih, i sve od *zlatih* plas
 Sjati se na bedrih prehitro kovan pãs.

(*Judita* IV, 89–96)

Pomislio sam na prvi mah da bi Dante istim bojama mogao uresiti svoju Beatrice u *Božanstvenoj komediji*, jer od njega ove rijetke boje po-
tječu (stihovi 93–96), prije svih *rubin* (*Par. XIX, 4; XXX, 66*) i *cafir* (*Purg. I, 13; Par. XXIII, 101*), uz inače česte zlato i biser (bijela). Ipak ne! Bea-
trice nosi crvenu i bijelu odjeću, plašt je zelen.

Mnogi drže da su sljedeći stihovi, kada Dante izlazi iz podzemlja
pakla i prelazi u čistilište, najljepši u talijanskoj poeziji uopće, poveza-
ni su i s najljepšom bojom, onom kojom zrače nebesa (*Purg. I, 13–18*):

„Dolce color d'orïental zaffiro,
che s'accoglieva nel sereno aspetto
del mezzo, puro infino al primo giro,
a li occhi miei ricominciò diletto,
tosto ch'io uscì fuor de l'aura morta,
che m'avea contristati li occhi e 'l petto”.

*Čarobna boja orijentalnoga safira,
preli me pri pogledu na vedrinu
čistoga zraka (medija) sve do horizonta, oživi
u očima mojim slatkoću gledanja
u trenutku kada sam umakao ozračju smrti
koje mi otuži i oči i srce.*

Ipak, najljepši *safir* nalazi Marulić kroz Danteovu viziju u pravim ne-
besima (*Par. XXIII, cijeli canto*), jasno je zašto je njegova Judita ukraše-
na upravo *safirom*. Krist je kod Dantea i inače sunce, zlatni izvor svim
nebeskim i zemaljskim svjetlima, dok Mariju – *uzor safir* – krune anđeli
pjevujući uskrsni himan *Regina caeli* (*Par. XXIII, 97–102*):

„Qualunque melodia piú dolce sona
qua giú e piú a sé l'anima tira,
parrebbe nube che squarciata tona,

comparata al sonar di quella lira
onde si coronava il bel zaffiro
del quale il ciel piú chiaro s'inzaffira”.

*Najslađa od melodija koja odzvanja
tu dolje i dušu posvema zauzima,
Zvuči ipak kao grmljavina iz razbijenoga oblaka,*

*ako se usporedi sa zvukom anđeoske lire,
kada je bio krunjen prelijepi safir
od kojega su usafirena najvedrija nebesa.*

Drugim riječima, Juditu je Marulić uresio i najprestižnijom nebeskom, Marijinom bojom. Ako se pak na trenutak prisjetimo bója Marulićeva portreta Ovidija, vidimo da je safirom oslikana nebeska pozadina, a njegova tunika rubinom. Marulićeva ikonografija i izbor boja općenito uvijek traže ikonologijski smislenu teorijsku, historijsku, poetsku i biblijsku konotaciju.

Citirani stihovi iz *Komedije* kada anđeli krune lijepi safir i pjevaju *Regina caeli* bili su, pretpostavljam, povod Maruliću da portretira i anđela koji će staviti krunu na Marijinu glavu. Iako su boje izbljedile, a meki i propustni papir požutio, ipak su to sve one boje koje su prepoznatljive kao *Marijine kod Dantea i kao Juditine kod Marulića*. Zlatna je boja kose, krune i nosača krila, krila su oslikana safirnom (plava boja je oksidacijom pozelenjela), rubin, umjesto da na prstima ruke, oni su »zauzeti«
nošenjem zlatne krune (slika 6.), opasao je kao prsten struk anđela odjevenoga u bijelu haljinicu.

Slika 6.

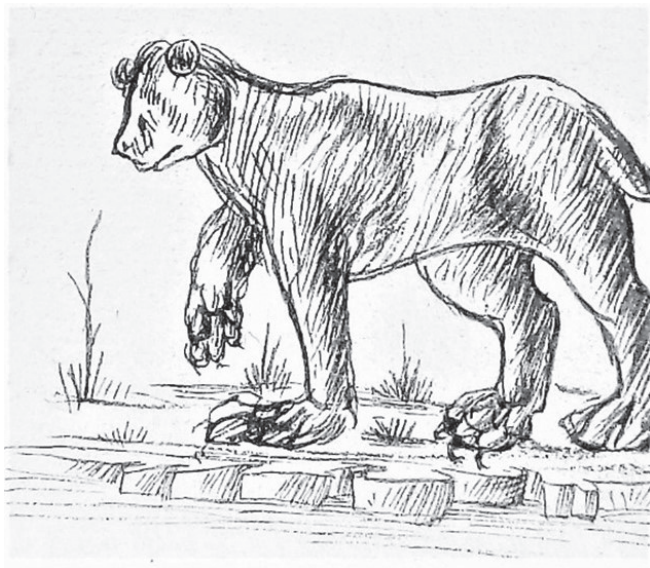
Minijatura anđela je oslikana na širokom rubu u dvotomnoj inkunabuli Jeronimovih pisama (Parma 1480.) u Dominikanskoj knjižnici u Dubrovniku (sign. 34–VIII–4). U Dubrovnik je nekoć donesena iz Trogira.

Međutim, anđeo nije jedini crtež u toj inkunabuli, valjalo bi ih naravno sve temeljitije analizirati. Uz jednu ukrašenu ručicu (*manicula*), kakvih se kod Marka Marulića i njegova oca Nikole nađe puno, tu su također u različitim bojama oslikani ili tušom nacrtani svetci ili Božji ugodnici, te, posebno zanimljivo, tu je i jedan nacrtani medvjed, što na prvi pogled ne spada zajedno. Taj crtež je preslikan ovdje i na koncu petoga pjevanja *Judite* u kritičkom izdanju. Razlog je tomu što je slika medvjeda bila Maruliću dobro poznata iz literature, vidjeli smo to već kod analize posvete. Medvjed se spominje i u *Juditi* (V, 198), kada se Holoferno našderao i napio, on „zaspava većma gori (tvrđe, dublje) nego morski medvid”.

Dosada je nekoliko puta taj stih iz *Judite* komentiran tako da je Marulić pojam „morski medvid” prenio iz *Prirodoslovlja* (*Naturalis historia*, IX, 42) Plinija Starijega, koji priča da tuljan, odnosno morsko tele (*vitulus*) kako ga naziva (to je zapravo sredozemni tuljan, *monachus monachus* iz obitelji tuljana psina), spava „čvršćim snom od svih životinja” („nullum animal graviore somno premitur”). Nekoliko argumenta govore protiv toga da se radi o sredozemnoj psini ili medvjedici. Ovdje Plinije (IX, 42) uopće ne spominje medvjeda, a Marulić govori o *morskom medvjedu*, ne *teletu* (*vitulus*). No Plinije spominje i obične medvjede, piše da se zimi sakriju u svoje pećine, muški tu ostaju četrdeset dana a ženke četiri mjeseca prije nego se opet pojave, pa nastavlja (VIII, 54, 126): „primis diebus bis septenis tam gravi somno premuntur, ut ne vulneribus quidem excitari queant; *prva dva tjedna spavaju tako tvrdim snom da ih se ne može čak ni ozljedama probuditi*”. Bit će ipak da je Marulić Holoferna usporedio s medvjedom, a ne s tuljanom. Uz pretpostavku da svi medvjedi jednako dugo i čvrsto spavaju, pitanje je sada, je li Marulić uopće znao da ima medvjeda koji žive na Arktiku. Naziv *ursus maritimus* (morski medvjed) je, naime, i danas korektan stručni naziv *polarnoga medvjeda*. Međutim, crtež iz dubrovačke inkunabule prikazuje medvjeda

uz vodu stojeći na tvrdom, nije smeđ nego bijel (drugi crteži imaju i smeđu boju), jedino su figure tijela i krzna iscrtane crnim tušom (slika 7.).

Obje slike, tako dispartatne po motivima, u kombinaciji jedincato povezane na tom jednom mjestu, *korespondiraju sa sadržajem Judite*. Slikao ih je netko tko je poznao i Danteovu *Komediju* gdje anđeli krunu Mariju, nebesku kraljicu safirne vedrine (u ikonografiji srednjega vijeka Bog/Isus krunu Mariju, tek u gotici to, iako vrlo rijetko, čine anđeli), i Holoferna iz Marulićeve *Judite* koji je tvrdo spavao kao medvjed Plinija Starijega. A da bi *obje slike* ikonografski i povijesno s Marulom bile još jednom vezicom povezane, valja spomenuti ovdje da ne samo o medvjedu (VIII, 54, 126) koji tvrdo spava nego i o safiru (XXXVII, 119 sl.) piše isti Caius Plinius Secundus u enciklopediji *Naturalis historia*. Svoj primjerak inkunabule toga djela iluminirao je Marulić sličnim bojama kojima je uresio Juditu i Ovidija. Identificirao sam ga u Arheološkom muzeju u Splitu. Plinijeve opise kopnenih životinja Marulić je tu čak i svojeručno markirao, a morske nije.

Slika 7.

Nakon ovih nekoliko pisanih slika i slikanih riječi, nastavljam o stihovima. U analizi posvete već je bilo govora o sedam prvi put objavljenih

pisama Marka Marulića, prva tri bila su pisana neposredno nakon što je *Judita* bila napisana i poslana u tisak 1501. godine. Ovdje donosim odlučujuće riječi iz Marulove samorefleksije (pismo od 19. srpnja 1501.) o svojem epu (tekst i prijevod Milošević 1992: 36–37)⁹:

„Fatto ho una opereta in lengua nostra materna,
per rima, distinta in sie libri, nela qual se contien
la historia de Judit et Olopherne, fecila questa
quadragesima passata et la dedikai a misser lo
Primiceno nostro. Conposta è more poetico,
venite et vedetila, direte che anchora la lengua
schiava ha el suo Dante. Troppo presumere
me fa baldanza che ho con mi. Iterum valetē”.

Izradio sam jedno djelce u stihu na našem materinjem jeziku, podijeljeno u šest knjiga, koje sadrži historiju o Juditi i Holofernu. Dopršio sam ga ove prošle korizme i posvetio našem gospodinu kanoniku prvopojcu (parmanciru). Sačinjeno je na pjesnički način, dođite i pogledajte ga, reći ćete kako i slovinški (hrvatski) jezik ima svojega Dantea. Smjelost koju osjećam kada sam s vama, čini da se mnogo precjenjujem. Još jednom budite zdravi.

Prije osvrta na završni stih šestoga pjevanja i cijele *Judite* želim ovdje promotriti i dva prethodna, i oni su povezani s Danteom, zapravo komuniciraju s njime, iako to Tomasović ne spominje. Završna tri stiha *Judite* (VI, 439–41) su naime danteovska, a onaj posljednji na poseban način i Danteov i Boecijev:

---

⁹ Bilo je za očekivati da će otkrićem Marulove osobne potvrde o utjecaju Dantea na njegovu *Juditu* kada se samoprolašava slovinjskim (hrvatskim) Danteom, uslijediti istraživanja u tom smjeru. Tomasović (2001: 49) je istina uočio jednu Danteovu intertekstualnu poveznicu kod Marulića, ali ni taj trag više nitko nije slijedio: „Da mu je Danteov postupak bio modelom, još izravnije nam svjedoči potankost što je Marulić na završetku svih šest pjevanja *Judite* pridodao stih, također sa zaključnim retoričkim nabojem, izvan strofičkog ustroja pjevanja”.

„Trudna toga plova ovdj jidra kala
 Plavca moja nova. Bogu budi hvala,
 Ki nebesa skova i svaka ostala”.

Prva dva od triju ovdje navedenih stihova (439–440) zapravo su Marulićev *odgovor Danteu* na njegove stroge upute iz *Komedije*. Slijedio je malu barku Danteova pjesničkoga genija koji je na plovidbu krenuo kroz nove vode *uskrslе poezije* na početku *Čistilišta* (*Purg.* I, 1–3):

„Per correr miglior acque alza le vele
 omai la navicella del mio ingegno,
 che lascia dietro a sé mar sì crudele”.

*Za plovidbu boljim vodama sada diže jedra
 brodica mala mojega pjesničkoga umijeća,
 ostavivši za sobom ono okrutno more.*

Konačno, on je svoju malu barku, slijedeći *navicellu* Danteova *talenta* (umijeća), nakon trudna plova, doveo u sigurnu luku i spustio jedra u dva stiha *Judite* (VI, 439–440). Dobro je razumio i Danteovu opomenu i hrabro slijedio brazdu njegove lađe. Poredbu (*comparatio*) s brodom i brazdom spominje i u *Davidijadi*, što dodatno svjedoči o bitnom utjecaju Danteove *Komedije* na Marulićevo djelo. Stihovi su mu naime izravni odgovor *Danteu*, ipak je preplovio pjesničke vode kojima osim njega nitko iz Hrvatske plovio nije, zato se *Judita*, njegova *plavca*, i zove *nova*, pristala je, a rekao bih i do danas ostala, uz domaću splitsku i svekoliku hrvatsku obalu i zagoru, sela i gradove (*Par.* II, 1–15):

„O voi che siete in piccioletta barca,
 desiderosi d'ascoltar, seguiti
 dietro al mio legno che cantando varca,
 tornate a riveder li vostri liti:
 non vi mettete in pelago, ché forse,
 perdendo me, rimarreste smarriti.

L'acqua ch'io prendo già mai non si corse.
 Minerva spira, e conducemi Apollo,
 e nove Muse mi dimonstran l'Orse.

Voi altri pochi, che drizzaste il collo
per tempo al pan de li angeli, del quale
vivesi qui ma non sen vien satollo,
metter potete ben per l'alto sale
vostro navigio, servando mio solco
dinanzi a l'acqua che ritorna equale”.

*O, vi koji ste u maloj barci,
slušali ste požudno, te dovde slijedili moj brod,
koji pjevajući plovi dalje,*

*Okrenite i jedrite prema vašim obalama:
Ne usuđujte se na more, jer biste, možda,
izgubivši moj trag, mogli nestati bestraga.*

*More kojim plovim još nitko preplovio nije;
Minerva puni jedra, Apolon kormilari,
a nove muze pokazuju mi Medvjedove zvijezde.*

*A vi rijetki ini koji ste svo vrijeme
vrat upravili prema kruhu anđeoskom,
od njeđa se ovdje živi ali nikada ne nasiti,
možete s vašom barkom isploviti na otvoreno more,
Slijedite brazdu mojega broda
Prije nego se povrati more i sve poravna.*

Posljednji je stih *Judite* prepjev Danteova stiha kojim on proširuje završnu tercinu u sve tri kantike *Božanstvene komedije* za jedan te isti stih (3 + 1) koji uvijek konča sa „stelle”. Isto tako kod Marulića, u svih šest pjevanja *Judite* posljednji stih proširuje kvaternu za jedan stih (4 + 1) koji se u sebi rimuje, ali je samo na kraju šestoga pjevanja i cijeloga epa preveo i taj Danteov, odnosno Boecijev stih na svoj način:

„l'amor che move il sole e l'altre stelle”
Ijubav koja pokreće sunce i druge zvijezde
(Par. XXXIII, 145)

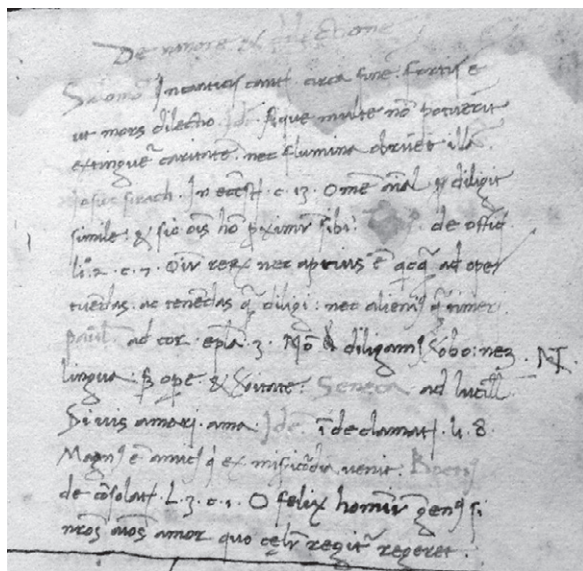
„Bogu budi hvala
ki nebesa skova i svaka ostala”
(*Judita* VI, 441)

Dante je ustvari sažeo tri i Maruliću vrlo dobro poznata stiha u jedan. Radi se o završnim stihovima slavnoga Boecijeva metra *Quod mundus stabili fide* (2, m. 8, 28–30) iz *Utjehe filozofije* (*Philosophiae consolatio*):

„O felix hominum genus,
Si vestros animos amor,
Quo caelum regitur, regat!”

O, sretni rode ljudski,
Ako vašim srcima vlada
Ljubav koja nebesima upravlja!

Ova tri stiha o onoj ljubavi koja kosmos i čovjeka povezuje vječnom vezicom ljubavi zapisuje Marulić u svoj *diurnellus* (trebnik, molitvenik; slika 8., na popisu je u njegovoj sačuvanoj oporuci), gdje je na tri jezika zapisivao preko dvadeset godina (1489 – o. 1510) njemu potrebne različite tekstove, molitve, note, misli svetih i pametnih autora.

Slika 8.

Dante svoj posljednji stih ponavlja u sve tri kantike *Komedije*, svaki put izdvajajući ga nakon prethodne tercine. Marulić također, završni stih

optički ističe u svih šest pjevanja *Judite* nakon prethodne kvartine, ali samo u šestom pjevanju donosi Boecijev, odnosno Danteov stih u prepjevu „ki nebesa skova i svaka ostala”. Isti je Boecijev zvjezdani trostih Marulić modificirao i ugradio u svoj latinski prepjev s talijanskoga Danteova prvoga pjevanja *Pakla*. U rukopisu je upravo taj stih izdvojio nacrtanom minijaturnom ručicom (*Inf.* I, 129): „O felix quicunque legit sua sydera supra!” Toliko mu je bio blizak Boecijev izraz.

Nebesa su kod Boecija naravno uvijek zvjezdana, a Bog, ljubav i(li) priroda prema platoničkoj tradiciji povezuje nebesa i sve stvoreno vezicom ljubavi. Iz načela ustroja svemira – ljubavi – izvodi se zahtjev ljudima da u svojim srcima po istom načelu ustroje sve suodnose međusobno i sa prirodom. Tu Platonovu ideju iz *Timeja* (29 e) kako je bog *dobrota* i *ljubav bez ikakve zavisti* (ἀγαθὸς ἦν, ... οὐδέποτε φθόνος) u veličanstvenom metru je *pjesnički* izrazio Boecije (3, m. 9, 6: *livore carens*) povezujući ideju neograničenoga dobra i ljubavi s Aristotelovom (*Met.* XII, 7, 1072 a) idejom „prvoga nepokrenutoga pokretača” (πρῶτον κινούν ἀκίνητον, *causa prima*). Njega slijedi Dante, a obojicu Marulić, ne samo u posljednjem stihu *Judite* nego i u već citiranom latinskom *Hymnus ad Deum*, kao i u hrvatskom prepjevu istoga *Ti ki svitom vladaš* iz *Firentinskoga zbornika*.

Poznato je da je Dante svoju životnu krizu i put kroz tri onostrane regije bitka u *Komediji* opjevao iz više perspektiva, tj. kao Dante *autore*, Dante *persona* i Dante *personaggio*. Zapravo su, kako to sumira Stierle (2007), *autore* i *persona* stvorili *personaggio*, kojemu je trauma protjeranoga iz Firence (*exilio*) postala slika samoizgubljenosti u tamnoj šumi. Izmjenjujući te tri perspektive u trenutku vrlo ekstremne životne situacije, on vodi sebe i nas na put kroz tri regije ljudskoga bivstvovanja u onostranosti (*inferno*, *prurgatorio*, *paradiso*), sve do konačne mističke vizije u nebesima. Uzor mu je i ovdje bio Boecije, koji je kao prvi svoju ekstremnu životnu situaciju, čekajući na dan pogubljenja u Teodorikovoj tamnici, *put prema djelu* učinio tim svojim djelom (*Utjehom filozofije*).

Jedan, reklo bi se intimni detalj odnosa Marulića prema Danteu moram ovdje pretpostaviti, jer Marulić ne piše samo vizualno nego on i vizualizira napisano, odnosno čita imaginativno i hermeneutički, upravo

onako kako je to za čitanje Biblije tražio Augustin (*De doctrina christiana*), čitanje mora postati življenje istoga sa strane čitatelja. Jedan takav intenzivni čitatelj Augustina i Dantea mogao je i sam sebe prepoznati u sljedećim stihovima, najkasnije u trenutku kada je bio na hodočašću u Rimu 1500. godine, dva stoljeća nakon što je pisac *Komedije* požurio na hodočašće u Rim povodom prve jubilarne 1300. godine, i promatrao Veronikin rubac. Tu je Dante vidio i jednoga Hrvata, Bernard mu ga pokazao, stajao je i molio pred Veronikinim rupcem. Na istom je mjestu klečao Marulić 1500. godine motreći isti Veronikin rubac, pa se je prepoznao u sljedećim Danteovim stihovima (*Par. XXXI, 103–108*), čime je on sam *de facto* postao Danteov Hrvat iz *Komedije*:

„Qual è colui che forse di Croazia
viene a veder la Veronica nostra,
che per l'antica fame non sen sazia,

ma dice nel pensier, fin che si mostra:
'Segnor mio Iesú Cristo, Dio verace,
or fu sí fatta la sembianza vostra?'"

*Kao ovaj tu, koji valjda iz Hrvatske
dođe vidjeti Veroniku našu,
ne može se zbog dugoga gladovanja sit nagledati,*

*nešto u kratkom vremenu dok ju pokazuju
u mislima govori: „Gospodine moj, Isuse Kriste,
Bože istiniti, je li takvo bilo Vaše lice?";*

To u *Komediji* govori sv. Bernard iz Clairvauxa Danteu u trenutku kada se on rastaje od Beatrice. Dalje će ga, sve do mistične vizije (*visio Dei*), pratiti on. Zapravo, više nema vođenja i poučavanja, ostaje samo *gledanje, vizija*. Govori Danteu da gleda u nebesku ružu. To će Danteu pomoći da se uspne do božanskoga svjetla (i u empireju je intenzitet pogleda i svjetla moguće pojačati, Marija je najsvjetlija ujedno i najvedrija). Kraljica neba (*Regina caeli*) je ime Marije u uskrsnom himnu, a Bernard je veliki štovatelj Marije i mističar, Marulićev glavni teološki

uzor. Ovaj tu, veli Bernard, došao je iz daleke Hrvatske vidjeti Veroniku našu, odnosno rubac koji je Veronika pružila Isusu da obriše svoje krvavo i znojno lice (pokazivao se hodočasnici, ali samo nakratko). Hrvat u mislima govori dižući oči prema gore, u čemu ga i Dante slijedi. Potom govori Bernard Danteu kao „sinu posebne milosti”: Ne gledaj dolje na pod, nego gore prema najudaljenijem krugu, ugledat ćeš kraljicu kojoj je to kraljevstvo podloženo. Dante diže oči (118–120) da vidi tron Marijin; svjetlo je jače, kao jutrom (matutin je čas Marijin) na istočnoj strani horizonta. Već smo sličnu scenu vidjeli (*Judita* I, 105–108; *Purg.* I, 115–125), Boecije, Dante i Marulić pjesnički slijede pojavnost vječnoga „đira” sunčevih, Apolonovih kola. Svjetlo kojim svijetli Marija je tako jarko kao u času matutina kada se pojavljuju prvi zraci sunca u zoru.

U desetom nebu ili empireju Bernard pokazuje Danteu ustroj nebeske ruže i traži od njega da se moli Mariji. Nebeska je ruža razdijeljena na četiri dijela, razdjelnice su radiji koji zajedno čine znak križa. Tako nastaju četiri velike skupine: na jednoj strani su hebrejske žene (Eva, Rahel, Sara, Rebeka, Judita, Rut), koje su vjerovala u dolazak Gospodina, na drugoj strani su kršćanski svetci (Franjo, Benedikt, Augustin i drugi neimenovani) koji su u njega vjerovali nakon što je došao. Tu ima još praznih mjesta. Iznad prve skupine na uzvišenom mjestu je Marija, dijametralno nasuprot, iznad druge skupine, je Ivan Krstitelj. Lijevo od Marije sjede Adam i Mojsije, desno od nje Petar i evanđelist Ivan. Bernard potom traži od Dantea da gleda u svijétlo lice Marijino. Na taj će način steći sposobnost *gledati Krista licem u lice (facie ad faciem)*, što je njegova najveća želja (*Par.* XXXII, 85–87):

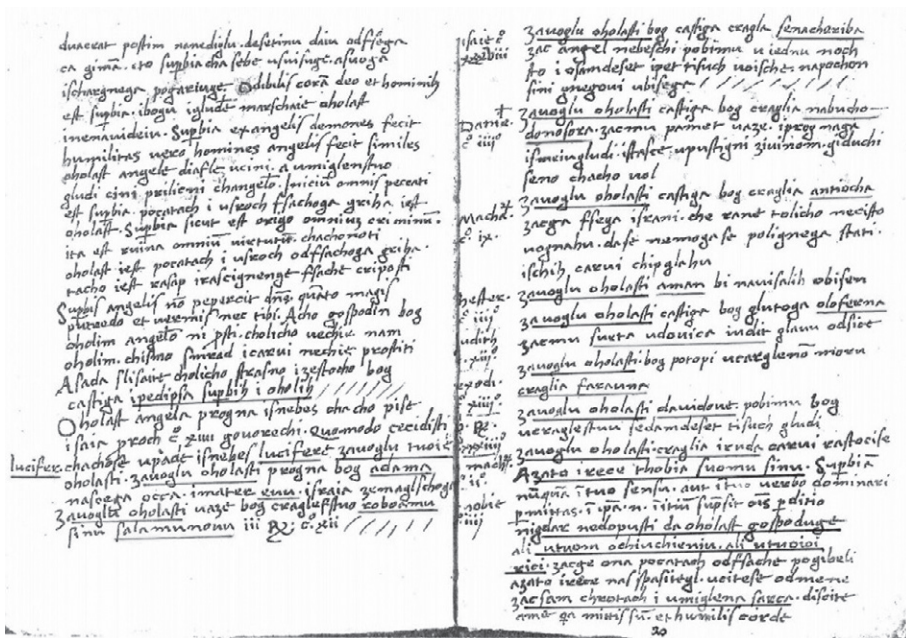
„Riguarda omai ne la faccia che a Cristo
più si somiglia, ché la sua chiarezza
sola ti può disporre a veder Cristo”.

*Gledaj sada u lice [Marijino] koje najviše
sličí Kristovu; jer samo vedrina toga lica
može te osposobiti da vidiš Krista.*

Posljednji *canto* (*Par. XXXIII*) *Komedije* počinje s Bernardovom molitvom Mariji (1–39) da pomogne Danteu vidjeti Božje lice, ona dobiva svoj širi pjesnički nastavak u Petrarčinovj veličanstvenoj kanconi *Vergine bella* (RVF 366) koju na latinski prevodi Marulić (2005: 308–319), potom dolazi Marijin zagovor (40–45), slabo sjećanje i molitva Bogu da pomogne (46–75), *gledanje Boga i svemira u njemu* (76–108), Sveto Trojstvo (109–126) i misterij Utjelovljenja (127–138). Konačno, Dantea pogađa munja i on doživljava najveće ispunjenje svojih želja (139–145), *mističko viđenje lica Božjega*. Gleda onu Boecijevu ljubav koja (p)okreće i sunce i sve zvijezde s nama zajedno, o čemu je već bilo riječi.

Promatrajući ove „glavne junake” *Komedije*, uočljivo je da su to sve i „glavni junaci” Marulićevih djela. Bernarda prevodi višestruko, piše *Život sv. Ivana Krstitelja*, marijanska poezija mu je vrlo naglašena, Judita je također u nebeskom empireju, sjedi uz Mariju jer je i ona očekivala Gospodina. Spomenuta je ne samo u *Par. XXXII*, 10 nego Dante na njezin čin podsjeća i u *Purg. XII*, 58–60 u svezi s primjerima kažnjene oholosti (*superbi*), pokazujući što se to dogodilo s preoholim Holofernom. Judita je tu i eksponirani primjer *borbe poniznosti protiv oholosti*, koji Dante našire obrađuje u *Purg. X–XII*. Kombinacijom biblijskih i mitoloških primjera Dante ide kroz sedam smrtnih grijeha u *Čistilištu*, Marulić ga i ovdje slijedi kao i u više svojih djela (*Starozavjetne ličnosti*; rukopis N°14, danas R 3662, v. slika 9.) skoro sa istim primjerima, kada obrađuje teologiju, zapravo i poetiku sedam smrtnih grijeha.

Slika 9.

Razumljivo je da Marulić preskače mitološke primjere koje ima Dante kada priprema tekst za redovnice. U *Juditi* ipak uz starozavjetne donosi i mitološke primjere za neke od smrtnih grijeha. Naravno da mu je znano da ti primjeri kod Dantea većim dijelom dolaze iz Ovidijevih *Metamorfoza*, dijelom možda iz Vergilijeve *Eneide*, Stacijeve *Tebeje* i *Ahileja*, a rimski likovi su vjerojatno preuzeti iz Lukanovih *Pharsalia*. Uočljivo je da se kod Dantea u *Paklu* uglavnom miješaju realno povijesni i mit-ski likovi.

U svakom slučaju vrlo je važno ovdje potvrditi kako Marulove riječi da *jezik slovinski sada ima svojega Dantea* odgovaraju činjeničnom stanju. *Judita* je doista pošla i od Dantea, nastala je (i) s *Komedijom* kao glavnim modelom, i zbog nje je *poniznost* Juditina pobijedila Holofernovu *oholost*. U *Komediji* je, prije svega u *Purg. X–XII* i *Par. XXXI–XXXIII*, ona našla svoj *opći poetski i etički model*, slično i *Davidijada*, jer je i *poniznost (humilitas)*, uz sve ine paralele Marulićeva djela s *Komedijom*, na istaknut način postala poetsko vezujuće tkivo triju pjevanja *Čistilišta (X–XII)* s Marulićevim epovima.

Dante s Vergilijem promatra mramorni triptihon (*Purg.* X, 17–96) s primjerima poniznosti, a potom i podni reljef s primjerima kažnjene oholosti (*Purg.* XII, 25–63). Osim scene Naviještenja i odgovora Marijina *Ecce ancilla Dei* ovdje je prikazan i ponizni psalmist (*l'umile salmista*) David koji pleše pred zavjetnim kovčegom, a žena mu Mikol promatra scenu s prozora palače s prijezirom (usp. *Davidijada* VIII, 224–289; 2 Kralj. 6, 1–23). Trinaest sličnih primjera oholosti (*superbi*) nabraja Dante (*Purg.* XII, 25–63), među njima je i Holoferno i njegovo obezglavljeno tijelo. Podni reljef egzemplarno služi kao medij pogleda, ogleda i izgleda ujedno (*sembianza*) jer svi grešnici oholosti moraju gledati prema zemlji da bi prepoznali svoju kroz tuđu oholost. Marulić i u tome slijedi Dantea, kod njega se savršenost božanskoga umjetničkoga djela očituje mogućnošću da estetika slike briše razliku između umjetničkoga djela i same stvarnosti, između izgleda, pogleda i bitka (*Purg.* XII, 64–69):

Qual di pannel fu maestro o di stile
che ritraesse l'ombre e' tratti ch'ivi
mirar farieno uno ingegno sottile?

Morti li morti e i vivi parean vivi:
non vide mei di me chi vide il vero,
quant'io calcai, fin che chinato givi.

*Tko je to jednom bio majstor kista ili pisaljke
koji je umio prikazati likove i konture, koje bi
i najtankoćutniji duh dovele do zadivljenja?*

*Mrtvi su tamo izgledali kao mrtvi, živi kao živi:
tko je vidio u stvarnosti, nije vidio bolje nego ja
gledajući ono što sam gazio dok sam pognut išao.*

U *Juditi* je Holoferno zauvijek „spustil obarv”. Isto tako u *Komediji*. Nije prepoznao zlokobnu ulogu svoje oholosti. Borba poniznosti i oholosti proširuje se na sve druge smrtne grijeha, kako kod Dantea tako i kod Marulića. Impresivna je prezentacija 13 primjera oholosti u 13 tercina (*Purg.* XII, 25–63) ponavljanjem triju različitih skupina primjera sti-

lizirane anaforički (kao ritmička ponavljanja po četiri puta): *vedea..., o..., monstrava*, na koncu (61) i trinaesti primjer *vedeva Troia*.

Marulić ne preuzima samo primjer Judite i Holoferna nego u rukopisu *Početak od fsake kriposti, milosti i duševnoga utišenja* (slika 9.; R 3662, nekoć N°14, f. 19v–20r) redom preuzima i biblijske primjere iz tih istih primjera Danteovih *superbi*, a njegove mitološke, uglavnom Ovidijeve, mijenja drugim biblijskim primjerima. Tako obojica počinju s Luciferom, a zajednički su im još Robom, Senaherib, Aman i Holoferno. Da je Marulić i tu preuzeo Danteove modele i biblijske primjere oholosti, vidi se i po tome što svaki primjer započinje anaforički kao i kod Dantea, kod Marulića uvijek sa „za volju oholosti...” Marulić ipak ne bi bio Marulić kada bi se zadovoljio samo nabranjem, stoga primjeri oholosti završavaju poučkom što valja činiti, opet po biblijskim savjetima, po jednim iz *Staroga i Novoga zavjeta*:

„nigdar ne dopusti da oholast gospoduje ali u tvom
oćučenju ali u tvojoj riči, zač je ona
početak od svake pogibeli ...”

„A zato i reče naš Spasitelj: učite se od mene zač sam
krotak i umiljena sarca...”

Tob 4, 14: *superbiam numquam in tuo sensu aut in
tuo verbo dominari permittas in ipsa
enim initium sumpsit omnis perditio.*

Mt 11, 29: *discite a me quia mitis sum et humilis corde.*

I tu se zatvara krug, Maruliću je uzor svake kreposti, na prvom mjestu *poniznosti*, sâm Isus Krist, ta pouka treba doprijeti do sestara koje su čitale i slušale ovu njegovu teologiju, ujedno i *poetiku* sedam smrtnih grijeha, zapisanu u tom rukopisu. Samo uz njegovu pomoć ćemo nadvladati sve slabosti, na prvom mjestu oholost, jer ona je izvor svakojakoga grijeha i pogibelji.

Ono što je u rukopisnom traktatu (R 6632, N° 14) opisano u prozi s pokojim pjesničkim dodatkom kao poetologija sedam smrtnih grije-

ha, na prvom mjestu oholosti, u *Juditi* prerasta u veliki, dramaturgijski zaoštren pjesmotvor o konačnom obračunu između oholosti i poniznosti, gdje na koncu pobjeđuje poniznost i hrabrost svete udovice Judite. Svakako je zanimljivo, zbog pjesničke artikulacije i posve razumljivo, da Marulić u teologiji i poetici sedam smrtnih grijeha uzor nalazi u Danteu, iako mu je poznato da sedam smrtnih grijeha u svom današnjem obliku zapravo potječu od Grgura Velikoga (SALIGIA akronim), kojeg je također i čitao i prevodio na hrvatski. Međutim, Marulić je dobro znao da i Dante u načelu slijedi Grgura, poetski i dramaturgijski, s anaforičkim nabranjem starozavjetnih i antičkih primjera, Dante mu je kao uzor ipak bio daleko atraktivniji.

PETRARCA I MARULIĆ

Marko Marulić je, nasuprot raširenom razmišljanju marulista, ipak bio najveći hrvatski petrarkist. Već sam naveo primjere Petrarčina utjecaja na Marulića i *Juditu*. Ovdje ću donijeti još neke, nipošto sve. Glavni razlog neprepoznavanja Marulićeva petrarkizma leži u činjenici da se u Hrvatskoj djelo Francesca Petrarce danas skoro isključivo identificira samo s dijelom soneta i kancona iz *Canzoniera* u kojima je Laura objekt pjesnikove projekcije nedostižne ljubavi, a time i predmnijevani *spiritus movens* svekolike njegove poezije. Takav pristup Petrarčinu djelu razvijen je, međutim, tek u romantizmu 19. st. Koncem 15. i početkom 16. st. popularnija su bila brojna druga Petrarčina djela, spominjem *De remediis utriusque fortune* (*O lijeku protiv usuda u oba lica*) i latinski ep *Africa*, iz njega preuzima potoke i livade u *Juditi*, iako, to vidimo po prijevodima, Marulić dobro poznaje i *Canzoniere*. On je prvi od Hrvata tiskao i jedan tekst iz *Canzoniera*, svoj prepjev kancone *Vergine bella* (RVF, 366) na latinski kao epigram uz vlastiti *Evangelistarium* (1516). Od svih toskanskih pjesnika, očito misli na „tri krune toskanske” (*tre corone fiorentine*), to su Dante, Petrarca i Boccaccio, Petrarca je za njega bio *facundissimus* (*najrječitiji*). To je doista i točno ako se promatraju djela koja je Petrarca pisao latinskim jezikom, navlastito ep *Africa*, kojim je kanio nadvisiti Danteovu *Božanstvenu komediju*.

Više Petrarčinih motiva i soneta iz *Canzoniera* nalazi se u Marulićevim hrvatskim pjesničkim djelima, kako hrvatskim tako i latinskim. Riječ je, kako izgleda, o prvim prepjevima Petrarke na hrvatski jezik uopće: *Pokolu ja i vi jesmo iskusili* („Poi che voi et io più volte abbiám provato”; RVF 99), te *Plaču svud hodeći minuto življenje* („l’ vo piangendo i miei passati tempi”; RVF 365), koji se nalazi i u hrvatskom *Firentinskom zborniku* interkaliran u *Život svetoga Ivana Krstitelja*. Marulićeve rubne bilješke nalazimo i na splitskoj inkunabuli Francesca Petrarke *De remediis utriusque fortunae* (*O lijekovima protiv usuda u oba lika*). Tu sam inkunabulu identificirao u Znanstvenoj knjižnici u Splitu (R–1264). Marulić je i svoju dijalošku pjesmu *Utihla nesriće* izradio po uzoru na neke dijaloge iz toga Petrarčina djela, a ne prema Rimljaninu Seneki kako se dosada mislilo. Kao jedan od kršćanskih primjera kod Marulića stoji smrt apostolâ u tuđini, što Seneka kao poganin nije mogao imati. Na tom primjeru vidimo da je *Marulić prepjevao Petrarca*, koji također govori o smrti apostola u tuđini, iako Marulić, naravno, poznaje i Senekina djela.

D[olor]

Procul a patria mors me manet et sepulcrum.

R[atio]

Et celestes illi divinique homines, quos una
 etas, una et eadem media mundi parte, genuerat,
toto orbe dispersi sunt mortibus ac sepulcris.
illum Ephesus, illum Syria, illum Persis, illum
habet Armenia, illum Ethiopes, illum Indi, illum
Achaia, illos Roma, illum ultima servat Hispania,
quosdam tamen ex his loco mortis ablatos esse,
nunc in Italiae urbibus fama est, qua terreni erant;
pars quidem etherea pridem haud dubie celum tenet.

Petrarca, *De rem.* II, 125 (*De moriente extra patriam*)

Človik

U baščini mojoj ne dadu mi priti,
 A u zemlji tujoj ne bih rad umriti

Razum

Gdi godire umriš, tribuje, dobro znaj,
 sega svita da greš u pakal al u raj.
 Baščina tvoja nî na svitu ovomu,
 da kad primineš ti budeš stat u komu.
 Ondi je ljudem stan, gdi jim je uvik bit,
 a ne iz koga van tribuje skoro it.
 Ne brin' se, poni, tim da neć' domom umrit,
 Ne brini se sasvim gdi ćeš umarvši prit!
U Rim duh pustiše glave apostolske,
Ne gdi se rodiše u strane židovske.
Ostali apostoli svi se razidoše
Po svitu okoli, domom ne pridoše:
Znahu bo da njih dom gori je u raj,
Vikovlje sad u kôm vesel'je uživaju.

Marko Marulić, *Utaha nesriće*, 39–54

I u samoj *Juditi* (I, 25–36) Marulić reflektira Petrarcine misli iz istoga djela, i to tik nakon zaziva Božje pomoći da „izgovori od Judite pisan”, kada počinje priča o kralju Arfaksatu od Medi koji želi pokoriti narode:

Mnjaše da ni robom [po robovima], ni moćju od ljudi,
 Ni plemenitim rodом na svit mu para nî,
 Da pozna po sebi jer slava človika,
 Najveća ka se di, ne tarpi dovika.
 Da kakono rika barzo mimohodi,
 Tako svaka dika s vrimenom odhodi.
 I ki se uzvodi u višu oholast,
 Teže mu se zgodi kad pade u propast.
 Ki poni toku vlast i silu imiše,
 Zgubi svoj glas i čast kada ga razbiše.
 I ki ga dobiše, jure potomtoga,
 Jer se oholiše, izgubiše mnoga.

O prividu ljudske moći riječ je u *De rem.* 1, 91 (*De potentia*): „quo potentie magis, et maius in illam imperium fortune” (što je veća moć, to je ona više podložna utjecaju sudbine). O plemenitom rodu naširoko

govori Petrarca u *De rem. I, 16 (De origine generosa)* i *De rem I, 17 (De origine fortunata)*: „... in alto nasci nec tranquillum certe nec tutum est (roditi se visoko zacijelo nije ni tiho ni bezbrižno)”, slično govori o prividu mirnoga života u *De rem. I, 90 (De tranquillo statu)*; tko na kolu sreće najviše sjedi bliži je propasti: „Qui volubili in rota sedet altior, is proximus est ruine” (*De rem. I, 107*). Slične misli nalazimo već kod Seneke (*Epist. 19, 9*), ali i na brojnim inim mjestima kod Petrarce, koji se često poziva i na Boecija. Ipak, što je Maruliću moglo biti posebno zanimljivo, Petrarca ne zaboravlja citirati (*De rem. I, 17*) i Horacija, od njega naime potječe stoička sintagma o težim padovima onih najviših, pa je tako Marulov dvostih ovdje 31–32 („I ki se uzvodi u višu oholast,/ Teže mu se zgodi kad pade u propast”) reminiscencija i na Horacijeve stihove (*Carm. II, X, 9–12*) koje citira Petrarca, a u *Juditu* integrira Marulić:

„saepius ventis agitur ingens
pinus et celsae graviore casu
decidunt turres feriuntque summos
fulgura montis.”

Češće se na vjetru njiše ogromni bor,
s težim padom ruše se visoki tornjevi,
i munje pogađaju vrhunce bregova.

Kratko razmišljanje o Maruliću i Petrarcu, tema bi zahtijevala veliku studiju, možda i knjigu, želim zaključiti bilješkom da su obojica prepjevali i(li) preveli u prozi (Marulić) sedam pokorničkih psalama (*Psalmi penitentiales*). Marulić je poznao Petrarčin prepjev na latinski, hrvatski mu prepjev 50. psalma *Pomiluj me, Bože, jer sve grihe moje/ pomarsiti može milosrdje tvoje*, posebno je uspješan.¹⁰ Još 1933. Franjo Fancev otkrio

¹⁰ U rukopisu N° 21 (R 6634, f. 59v–62v, danas NSK) nalazi se jedna *dijaloška* ekloga, po više načina, ovdje navodim samo tri, ona je dokazivo Marulićeva autorstva: a) formalnim ustrojem kao natječaj pjevača (pastira) s izravnim citatima iz Vergilijevih ekloga (*Bucolica*, ekloge III i VII, Vergiliju su pak podloga Teokritove *Idile* / *Eiδύλλια*), Marulić ih citira i u drugim svojim djelima; b) skoro doslovno prenesenim stihovima i izrazima iz *Judite*, koji opet potječu od Ovidija i Dantea; c) tematskom potkom ekloge (kreposti i smrtni grijesi), što nema Vergilije, ali ima

je *Oficij Blažene Dive Marije*, podrijetlom iz Splita, zapravo je to prijepis molitvenika Marulićeve sestre Bire, na kojem piše da ga je sastavio Marko Marulić, ali do danas taj oficij nije našao put u *Sabrana djela Marka Marulića*. Moguće da bi ga i tiskali da su znali da je i Petrarca preveo (prepjevaio) sedam pokorničkih psalama, i da mu ta poezija nije „okrnjila pjesnički ugled” u Italiji. Petrarčina je invektiva *Contra eum qui maledixit Italiam* (*Protiv onoga koji loše govori o Italiji*) bila ne samo poznata nego i uzorom Maruliću kada je pisao *In eos qui beatum Hieronimum Italum fuisse contendunt* (*Protiv onih koji tvrde da je sveti Jeronim bio Italac*).

EPILOG

Na kraju još samo nekoliko rečenica o epilogu *Judite*. Već smo vidjeli da je Judita, nakon svečanoga ulaska u Jeruzalem i duga života uvijek čašćena od naroda, umrla sa 105 ljeta, kada joj usudnica Atropos prereza nit života. Povijesna Judita odlazi „gledat Božje lice” (*Judita* VI, 380), i to je zapravo kraj *istorije o Juditi*. Međutim, to nije i kraj umjetničkoga djela *Judita*, na koncu čitamo i ove stihove, o posljednjem, izdvojenom iz kvaterne, već je bilo riječi (*Judita* VI, 433–441):

Komu poklon diju (*činim*), Bogu, Spasu momu,
 Jere konac viju (*viđu, vidim*) počitan'ju tomu,
 Juditi u komu slava će bit dokol,
 Svitu zemaljskomu počne gorit okol.
 Ako li daj dotol (*ili barem do tada*) dokla zemlja ova
 Bude na karte sfolj (*listu papira*) slovinjska čtit slova.
 Trudna toga plova ovdj jidra kala
 Plavca moja nova. Bogu budi hvala,
 Ki nebesa skova i svaka ostala.

Buduću slavu *Judite*, veli Marulić, jamči list papira (*karte sfolj*), s njega će zemlja ova (Hrvatska) čitati slovinjska slova (hrvatske riječi), tj. Marulićevu i našu *Juditu* sve do Sudnjega dana. Za prvu polovicu tisuć-

---

Petrarca u *De remediis utriusque nature* (II, 105–111), na njega se oslanja Marulić kako u *Juditi* tako, između ostalih, i u dijaloškoj pjesmi *Utaha nesriće*.

ljeća Marulićevo se obećanje ispunilo, za čitanje *Judite* u „zemlji ovoj” u drugom semimileniju pomoći će, nadam se, i Marulov list papira iz 2021. koji je pred vama. Pokušao sam dubljim čitanjem razumjeti njegove poetske i poetologijske izvore i uzore kako bi svatko mogao prepoznati svu širinu i dubinu autorove pjesničke uobrazilje. Priložio sam dakle i prvi Marulov hrvatski *karte sfolj* iz 1521. u kvalitetnoj preslici. Dvorno ga primite (usp. Šimić 2022), konačno, s tim je listom papira doista i počela *lectura Maruli*, pisanje i čitanje umjetničke poezije na hrvatskom narodnom jeziku, a trajat će sve „dokol svitu zemaljskomu počne gorit okol”. Do danas je Marulić bio u pravu, vjerujem da će biti i ubuduće onako kako je najavio, *la futura gente*, rekao bi Dante, čitat će na *jeziku harvackom* našu pjesmu nad pjesmama do Sudnjega dana.

Dante je, zahvaljujući Bernardu, u *Božanstvenoj komediji* (Par. XXXI, 103–108) pred Veronikinim rupcem s utisnutim znojnim Isusovim licem u Rimu susreo jednoga, zapravo *svojega Hrvata*, od njega je naučio pogled upraviti uzgorito prema usafirenim nebesima i na koncu za trenutak „gledat Božje lice” (*visio Dei, facie ad faciem*).¹¹ Zato je uspio i dovršiti svoju prelijepu kantiku „za buduće naraštaje” (*la futura gente*), *Božanstvenu komediju*. U njoj opet „splitski začinjavac”, kako ga je nazvao Tin Ujević, nalazi brojne pjesničke slike i stvaralačku ideju da ispjeva svoju božanstvenu *Juditu*. Čitat će ju i slaviti hrvatski narod „dokol budu svitit zvizde, teći vode”, čime će slaviti i povijesnu Juditu, osvojila je onu slavu koju „za volju oholosti” htjedoše dobiti, ali proigraše Nabukodonosor i Holoferno. Tako je, zapravo, i „zemlja ova” s nastankom i prvotiskom epa *Judita* dobila *svojega Dantea*, Marka Marulića, genija hrvatskih pjesničkih i inih umjetničkih početaka u ranome novom vijeku.

---

¹¹ Protumačiti dijakronijski i sustavno pojavu i značenje izraza „gledat Božje lice”, finalni pojam *Božanstvene komedije* i *Judite*, kod Marulića se pojavljuje ne samo u *Juditi* (VI, 380) nego i u *Hymnus ad Deum* na latinskom („conspectu fruitura tuo, „reverentia visi numinis) i hrvatskom („uživat obraz tvoj”), tj. izložiti filozofijsku i ikonologijsku pozadinu *koincidencije konačnoga i beskonačnoga pogleda* od grčkih i latinskih otaca, navlastito kod Augustina (poznaje sva njegova djela pa ih i svojeručno komentira u do danas sačuvanim inkunabulama), i Dionizija Areopagitskoga (Marulićeve opširne rubne komentare na *Corpus Areopagiticum*, Venecija 1502., otkrio sam na Poljudu), preko Dantea i Nikole Kuzanskoga (*De visione Dei*) do Marulića i njegova suvremenika slikara Albrechta Dürera (Autoportreti iz 1500. i 1510. /Veronikin štih), tražilo bi opširnu studiju. Nadam se da ću se toj temi moći posvetiti drugom zгодom.

LITERATURA

Izabrana izdanja Judite

- Marulić, Marko. 1869. *Pjesme Marka Marulića*. Skupio Ivan Kukuljević Sakcinski, priredio Vatroslav Jagić. (=SPH, 1). Zagreb: JAZU.
- Marulić, Marko. 1950. *Judita. S drvorezima i inicijalima iz drugog izdanja (1522)*. Predgovor napisao Mihovil Kombol. Tekst Judite i tumač Marcela Kušara revidirao Vjekoslav Štefanić. Zagreb: Zora.
- Marulić, Marko. 2021. *Istorija svete udovice Judit u versih harvacki složena*. Povodom petstote obljetnice prvotiska kritičko, studijsko i preslikano izdanje priredio Zvonko Pandžić. Dubrovnik: Knjižnica Male braće.

Izbor inih tiskanih djela Marka Marulića

- Marulić, Marko – Marulus, Marcus. 1506. *De institutione bene vivendi per exempla sanctorum*. Venetiis: Franciscus Lucensis de Consortibus et Bernardinus de Vitalibus. 16°. (Mala braća Dubrovnik)
- Marulić, Marko – Marulus, Marcus. 1516. *Evangelistarium*. Venetiis: Leucus. 4°. (Franjevački samostan Split/Poljud)
- Marulić, Marko. 1984. *Davidijada*. Priredio i preveo Branimir Glavičić. Split: Književni krug.
- Marulić, Marko. 1986. 1987. 1987 [1506]. *Institucija I, II, III*. Priredio i preveo Branimir Glavičić. Split: Književni krug.
- Marulić, Marko. 1989. *Starozavjetne ličnosti*. Priredio i preveo Branimir Glavičić. Split: Književni krug.
- Marulić, Marko. 1992. *Latinska manja djela, I*. Priredio i preveo Branimir Glavičić. Split: Književni krug.
- Marulić, Marko. 1993. *Pisni razlike*. Priredio Josip Vončina. Split: Književni krug.
- Marulić, Marko. 1994. *Dijaloški i dramski tekstovi*. Priredio Nikica Kolumbić. Split: Književni krug.
- Marulić, Marko. 1998. 1998. 2000. *Repertorium I, II, III*. Priredio i preveo Branimir Glavičić. Split: Književni krug.

- Marulić, Marko. 2005. *Latinski stihovi*. Priredili i preveli Bratislav Lučin i Darko Novaković. Split: Književni krug.
- Marulić, Marko. 2011. *Latinska manja djela, II*. Priredili N. Jovanović, D. Novaković i V. Rezar. Split: Književni krug.

Rukopisi – autografi i apografi

- Arhiv HAZU, Zagreb
I a 5, I a 44; I b 55; I b 83; I b 127; IV a 31; IV a 34
- Biblioteca nazionale Mediceo-Laurenziana, Firenze
Aschb. 1582
- British Library, London
Add. 10394, Add. 10395, Add. 10625, Add. 11578
- Knjižnica Male braće, Dubrovnik
R 589
- Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb
R 4903; R 6633; R 6634; R 6636
- Universität Wien, Fachbereichsbibliothek Slawistik
MS 4; MS 5; MS 6

Ostala primarna literatura

- Alighieri, Dante. 2016. *Tutte le opere*. Introduzione di Italo Borzi. Commenti a cura di Giovanni Fallani, Nicola
- Maggi e Silvio Zennaro. Roma: Newton Compton editori.
- Alighieri, Dante. 2018. *Divina Commedia*. Introduzione di Italo Borzi. Commento a cura di Giovanni Fallani e Silvio Zennaro. Roma: Newton Compton editori.
- Augustinus, Aurelius. 1470. *De civitate Dei*. Venetiis: Johann et Wendelin von Speyer. 2°. (GW 02877, Franjevački samostan Šibenik)
- Augustinus, Aurelius. 1491. *Opuscula*. Venetiis: Dionysius Bertochus. 2°. (GW 02866, Mala Braća Dubrovnik)
- Augustinus, Aurelius. 1980. *Confessiones*. Eingeleitet, übersetzt und erläutert von Joseph Bernhart. München: Kösel.

- Augustinus, Aurelius. 2002. *Die christliche Bildung (De doctrina christiana)*. Übersetzung, Anmerkungen und Nachwort von Karla Pollmann. Stuttgart: Reclam.
- Aulus Gellius. 1965. *Die attischen Nächte*. 2 Bde. Hrsg. und übersetzt von Fritz Weiss. Darmstadt: WBG.
- Bernardus (Pseudo-Bernardus) Claraevallensis. 1494. *Modus bene vivendi*. Venetiis: Bernardinus Benalius. 8°. (GW 4048, Franjevački samostan Košljun)
- Bernardus, Claraevallensis. 1495. *Opuscula*. Venetiis: Simone Bevilaqua. 8°. (GW 3908, Mala braća Dubrovnik)
- *Biblia*. 1483. Venetiis: Franz Renner. 4°. (GW 4253, Znanstvena knjižnica Split)
- *Biblia*. 1489. Cum Postilla Nicolai de Lyra. Exp. Guillelmi Britonis in omnes Prologos S. Hieronymi. Add. Pauli Burgensis et Repl. Matthias Doering. Venedig: [Bonetus Locatellus] Octavianus Scotus. 2°. (GW 4291, Franjevački samostan Split/Poljud)
- *Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem*. 2007. Recensuit et brevi apparatu critico instruxit Robert Weber. Editionem quintam emendatam retractatam praeparavit Roger Gryson. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Boccaccio, Giovanni. 1951. *Genealogie deorum gentilium libri*. A cura di Vincenzo Romano. I–II. Bari: G. Laterza.
- Boethius, Anicius M. Severinus. 1501. *De philosophico consolatu sive de consolatione philosophiae cum figuris ornatissimis noviter expolitus*. Straßburg: Johann Grüninger. 4°.
- Boethius, Anicius M. Severinus. 1988. *Die Theologischen Traktate*. Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Michael Elsässer. Hamburg: Felix Meiner.
- Boethius, Anicius M. Severinus. 2020. *Philosophiae consolatio*. Lateinisch – Deutsch. Herausgegeben und übersetzt von Joachim Gruber. Stuttgart: Hiersemann.
- Božičević, Frane. 2007. *Život Marka Marulića Splitsanina*. Priredio i preveo Bratislav Lučin. Split: Književni krug.

- Cassianus, Johannes. 1485. *De institutis coenobiorum. Collationes patrum XXIV*. Basel: [Johann Amerbach], 1485. 2°. (GW 06160)
- Cicero, Marcus Tullius. 1483. *De inventione sive Rhetorica vetus. Rhetorica ad C. Herennium* [Pseudo-Cicero]. Comm. C. Marius Victorinus. Venetiis: Johannes de Gregoriis et Jacobus Britannicus. 2°. (GW 6737, Franjevački samostan Split/Poljud)
- Cicero, Marcus Tullius. 1487. *Epistolae ad familiares*. Comm. Hubertinus Clericus Crescentinas. Venetiis: Andreas de Paltašić. 2°. (GW 6841, Cavtat, Bogišićev arhiv)
- Cicero, M. Tullius. 1998. *De inventione. De optimo genere oratorum*. Herausgegeben und übersetzt von Theodor Nüßlein. Düsseldorf & Zürich: Artemis & Winkler.
- Fortunatus, Venantius. 2006. *Gelegentlich Gedichte. Das lyrische Werk. Die Vita des hl. Marin*. Eingeleitet, übersetzt und kommentiert von Wolfgang Fels. Stuttgart: Hiersemann.
- Fortunatus, Venantius. 2017. *Poems*. Edited and translated by Michael Roberts. Harvard University Press:
- Cambridge Mass. & London.
- Hamm, Josip, prir. 1978. *Dijalozi Grgura Velikoga u prijevodu iz godine 1513*. Zagreb: JAZU.
- Hamm, Josip, prir. 1987. *Acta Pilati i Cvitje*. Zagreb: JAZU.
- Horatius Flaccus, Quintus. 2018. *Sämtliche Werke*. Herausgegeben und übersetzt von Niklas Holzberg. Berlin: de Gruyter.
- Kašić, Bartul. 2005. *Institutiones linguae Illyricae – Osnove hrvatskoga jezika*. Editionem alteram curavit, interpretatione vernacula commentariisque instruxit Zvonko Pandžić. Zagreb & Mostar: Tusculanae Editiones.
- Lucanus, Marcus Annaeus. 1477. *Pharsalia*. Venetiis: Iuvenis Guernus. 2°. (GW M18856, Franjevački samostan Košljun)
- Lucić, Petar. 1990. *Vartal*. Priredio Nikica Kolumbić. Split: Splitski književni krug.
- Lucretius, T. Carus. 2020. *De rerum natura. Welt aus Atomen*. Übersetzt und herausgegeben von Karl Büchner. Stuttgart: Reclam.

- Margetić, Lujó & Bratislav Lučin, prir. 2005. „Marulićeva oporuka”. *Colloquia Maruliana*, 15. 5–71.
- Martialis, M. Valerius. 1477. *Epigrammata*. [Bononiae? ca. 1472–1477?]. 4°. (GW M21266, Znanstvena knjižnica Dubrovnik)
- Martialis M. Valerius. 2013. *Epigramme*. Herausgegeben und übersetzt von Paul Barié und Winfried Schindler. Berlin: Akademie Verlag.
- Martialis, M. Valerius. 2019. *Epigramme*. Lateinisch/Deutsch. Übersetzt und herausgegeben von Niklas Holzberg. Stuttgart: Reclam.
- Marullus, Michael. 1497. *Epigrammatum libri IV. Hymnorum naturalium libri IV*. Florentiae: Societas Colubris. 4°. (GW 21494, Mala braća Dubrovnik)
- Marullus, Michael. 1996. *Hymni naturales. Hymnen an die Natur*. Einleitung, Text, Übersetzung und Anmerkungen von Otto Schönberger. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- Ovidius Naso, Publius. 1489. *Opera. Metamorphoseos*. Bonus Accursius, ed. Venetiis (31.XII.1488). 2°(GW M28580, Franjevački samostan Košljun)
- Ovidius Naso, Publius. 2017. *Metamorphosen*. Herausgegeben und übersetzt von Niklas Holzberg. Berlin: de Gruyter.
- Petrarca, Francesco. 1492. *De remediis utriusque fortune*. Cremona: Bernardinus Misinta et Caesar Parmensis. 1492. 2°. (GW 31618, Znanstvena knjižnica Split)
- Petrarca, Francesco. 1992. *Canzoniere*. Introduzione di Roberto Antonelli. Testo critico e saggio di Gianfranco Contini. Note di Daniele Ponchiroli. Torino: Einaudi.
- Petrarca, Francesco. 1995. *Die Besteigung des Mont Ventoux*. Lateinisch – Deutsch. Übersetzt und herausgegeben von Kurt Steinmann. Stuttgart: Reclam.
- Petrarca, Francesco. 2007. *Africa*. Herausgegeben, übersetzt und mit einem Kommentarband versehen von Bernhard Huss und Gerhard Regn. Mainz: DVB.
- Petrarca, Francesco. 2021. *De remediis utriusque fortune*. Band 1: Heilmittel gegen Glück. Übersetzt von Ursula Blank-Sangmeister, he-

rausgegeben und kommentiert von Bernhard Huss. Stuttgart: Hiersemann.

- Plato. 1484. *Opera*. Marsilius Ficinus, tr.; add. Naldius Naldus; Marsilius Ficinus: *Commentaria*. Florentiae: Lorenzo di Alopa, [1484/85]. 2°. (GW. M33912; Dominikanska knjižnica Dubrovnik)
- Plinius Secundus, Caius. 1481. *Historia naturalis*. Parmae: Andreas Portilia. 2°. (GW. M34304; Arheološki muzej Split)
- Plinius Secundus, Caius. 1976. *Naturkunde. Buch VIII. Zoologie: Landtiere*. Herausgegeben und übersetzt von Roderich König in Zusammenarbeit mit Gerhard Winkler. München: Heimeran.
- Plinius Secundus, Caius. 1979. *Naturkunde. Buch IX. Zoologie: Wassertiere*. Herausgegeben und übersetzt von Roderich König in Zusammenarbeit mit Gerhard Winkler. München: Heimeran.
- Quintilianus, M. Fabius. 1995. *Institutiones oratoriae libri XII*. voll. I–II. Helmut Rahn, ed. Darmstadt: WBG.
- Seneca, Lucius Annaeus. 1492. *Opuscula philosophica*. Venetiis: Bernardinus de Choris de Cremona. 2°. (Mala braća Dubrovnik)
- *Septuaginta*. 2006. *Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, edidit Alfred Rahlfs. Editio altera quam recognovit et emendavit Robert Hanhart. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Silius Italicus. 1481. *Punica*. Parmae. 2°. (GW M 42094, Franjevački samostan Košljun)
- Varro, M. Terentius. 1964. *De lingua Latina quae supersunt*. G. Goetz et F. Schoell, eds. Amsterdam: Hakkert.
- Vergilius Maro, Publius. 2015. *Aeneis*. Lateinisch – Deutsch. Herausgegeben und übersetzt von Niklas Holzberg. Berlin: de Gruyter.
- Vergilius Maro, Publius. 2016. *Bucolica. Georgica*. Lateinisch – Deutsch. Herausgegeben und übersetzt von Niklas Holzberg. Berlin: de Gruyter.

Sekundarna literatura

- Albrecht, Michael von. 2014. *Ovids Metamorphosen. Texte, Themen, Illustrationen*. Heidelberg: Winter.
- Badalić, Josip. 1952. *Inkunabule u Narodnoj republici Hrvatskoj*. Zagreb: JAZU.
- Badalić, Josip. 1957. „Marulićevi hrvatski autografi u Arhivu Jugoslavenske akademije”. *Filologija*, 1. 37–61.
- Baier, Thomas. 2008. „Marullus und Lukrez”. Lefèvre, Eckard & Eckart Schäfer, eds. *Michael Marullus. Ein Grieche als Renaissance-dichter in Italien*. Tübingen: Gunter Narr. 217–227.
- Beierwaltes, Werner. 1985. „Trost im Begriff. Zu Boethius’ Hymnus ’O qui perpetua mundum ratione gubernas’”. Id., *Denken des Einen. Studien zur neuplatonischen Philosophie und ihrer Wirkungsgeschichte*. Frankfurt: Klostermann. 319–336.
- Blumenberg, Hans. 2020. *Die Legitimität der Neuzeit*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Boitani, Piero. 2012. *Il grande racconto delle stelle*. Bologna: Mulino.
- Cardauns, Burkhard. 2001. *Marcus Terentius Varro. Einführung in sein Werk*. Heidelberg: Winter.
- Cerovac, Mirko. 1937. „Utjecaj rimske književnosti na epiku Marka Marulića”. *Hrvatska prosvjeta*, 24 (9–10). 406–414.
- Courcelle, Pierre. 1967. *La consolation de philosophie dans la tradition littéraire. Antécédents et Postérité de Boèce*. Paris: Études Augustiniennes.
- Courcelle, Pierre. 1974/75. *Connais-toi toi-même. De Socrate a Saint Bernard*. I–III. Paris: Études Augustiniennes.
- Fancev, Franjo. 1933. *Nova poezija Splitsanina Marka Marulića*. Zagreb: JAZU.
- Gadamer, Hans-Georg. 1975. *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Gutsche, George. 1975. „Classical Antiquity in Marulić’s *Judita*”. *The Slavic and East-European Journal*, 19. 310–321.
- Hege, Brigitte. 1997. *Boccaccios Apologie der heidnischen Dichtung in den ’Genealogie deorum gentilium’*. Tübingen: Narr.

- Heitmann, Klaus. 1958. *Fortuna und Virtus. Eine Studie zu Petrarcas Lebensweisheit*. Köln: Böhlau.
- Hösle, Vittorio. 2018. *Kritik der verstehenden Vernunft. Eine Grundlegung der Geisteswissenschaften*. München: C. H. Beck.
- Isella, Dante. 1968. „Gli 'exempla' del canto X del Purgatorio”. *Studi danteschi*, 45. 147–156.
- *Katalog izložbe u Papalićevoj palači u Splitu priređene od 8. do 22. X. 1950. godine prigodom petstogodišnjice rođenja Marka Marulića*. Split 1950.
- Lučin, Bratislav. 1992. „Od Uskrsa Isusova – Marulićeva parafraza Venancija Fortunata”. *Colloquia Maruliana*, 1. 95–119.
- Milošević, Miloš. 1992. „Sedam nepoznatih pisama Marka Marulića”. *Colloquia Maruliana*, 1. 5–56.
- Pandžić, Zvonko. 2004. „Tense, Mood and Aspect in the First Grammar of Croatian (Kašić 1604)”. *Historiographia Linguistica*, 31. 7–32.
- Pandžić, Zvonko. 2005. „Semantika tradicionalne gramatike. Jezično-filozofijska prolegomena za Osnove Bartula Kašića”. Bartholomaeus Cassius – Bartul Kašić. *Institutiones linguae Illyricae – Osnove hrvatskoga jezika*. Editionem alteram curavit, interpretatione vernacula commentariisque instruxit Zvonko Pandžić. Zagreb & Mostar: Tusculanae Editiones. 13–188.
- Pandžić, Zvonko. 2008. „'Misal rimski' i 'Sveta pisma'. O sudbini dva velika jezična projekta Bartula Kašića (1575–1650)”. *Filologija*, 50. 145–196.
- Pandžić, Zvonko. 2009. *Nepoznata proza Marka Marulića*. Zagreb: Tusculanae editiones.
- Pandžić, Zvonko. 2013. „Marulić – prvi hrvatski teoretičar književnosti. Prva knjiga o hermeneutici Marka Marulića: Franz Posset, *Marcus Marulus and the Biblia Latina of 1489*”. *Vijenac*, 11. 7. 2013, str. 32.
- Pandžić, Zvonko. 2017. „Von Coimbra nach Tobol'sk. Grammatik und Mission in der Slavia”. *Historiographia Linguistica*, 44. 72–133.
- Pandžić, Zvonko. 2018. „Mlin, žito, brašno i mekinje. *Accademia della Crusca* i povijesna arhitektura hrvatskoga jezika”. *Kroatologija*, 9. 69–124.

- Pandžić, Zvonko. 2019a. „Priča o Bibliji Marka Marulića. Višestoljetna potraga za izgubljenom prozom oca hrvatske književnosti”. *Vijenac* 653, 14. ožujka 2019. 16–17.
- Pandžić, Zvonko. 2019b. „*Magnificat anima mea Dominum*. Hrvatski prepjev i egzegeza Marka Marulića”. *Anafora*, 6. 7–80.
- Pandžić, Zvonko. 2019c. „Pronađena knjiga iz Marulićeve oporuke. O jednom otkriću te starim i novim izazovima za hrvatsku humanistiku”. *Vijenac* 660, 20. lipnja 2019., str. 16.
- Pandžić, Zvonko. 2019d. „Platon, Judita i druga Biblija Marka Marulića”. *Vijenac*, 665–666, 12. rujna 2019., str. 14–15.
- Pandžić, Zvonko. 2019e. „Kako pronaći izgubljena djela Marka Marulića? Suprot metodi zaborava u hrvatskoj humanistici”. *Susreti*, 13. 50–70.
- Pandžić, Zvonko. 2021. „Platon Crkve naše – Ecclesiae nostrae Plato. Marko Marulić o svetom Jeronimu”. *Susreti*, 15. 49–6.
- Pépin, Jean. 1970. *Dante et la tradition de l'allégorie*. Montréal: Institut d'études médiévales & Paris: Librairie philosophique J. Vrin.
- Pollmann, Karla. 1996. '*Doctrina Christiana*'. *Untersuchungen zu den Anfängen der christlichen Hermeneutik unter besonderer Berücksichtigung von Augustinus 'De doctrina Christiana'*. Freiburg: Herder.
- Posset, Franz. 2013. *Marcus Marulus and the Biblia Latina of 1489. An Approach to his Biblical Hermeneutics*. Köln: Böhlau.
- Pšihistal, Ružica. 2002. „Trebali li Marulićeva Judita alegorijsko tumačenje?” *Colloquia Maruliana*, 11. 153–186.
- Pšihistal, Ružica. 2008. „Razvijene usporedbe u *Juditi*. O Marulićevim prilikama.” *Colloquia Maruliana*, 17. 157–188.
- Runje, Petar. 1997. „O oporukama Marka Marulića i njegovu posjetu Rimu godine 1500.” *Colloquia Maruliana*, 6. 127–131.
- Schmitz, Barbara. 2004. *Gedeutete Geschichte. Die Funktion der Reden und Gebete im Buch Judit*. Freiburg: Herder.
- Skok, Petar. 1950. „O stilu Marulićeve Judite”. *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića, 1450–1950*. Zagreb: JAZU. 165–241.

- Stierle, Karlheinz. 2003. *Francesco Petrarca. Ein Intellektueller im Europa des. 14. Jahrhunderts.* München: Hanser.
- Stierle, Karlheinz. 2007. *Das große Meer des Sinns. Hermenautische Erkundungen in Dantes 'Commedia'.* München: Fink.
- Stierle, Karlheinz. 2008. „Vernunft und Überschwang. Petrarca's *De remediis utriusque fortunae* und die Tradition des Stoizismus”. *Romanistisches Jahrbuch*, 59. 157–192.
- Šimić, Krešimir. 2019. „Još jednom o alegoriji u Marulićevu *Dijalogu o Herkulu*”. *Fluminensia*, 31. 323–352.
- Šimić, Krešimir. 2022. „Accipite Iudith! – Dvorno ju primite!”. *Vijenac*, 746. 19.
- Terzoli, Maria Antonietta. 2016. «*Visibile parlare.* Ecfraisi e scrittura nella *Commedia*». Eadem & Sebastian Schütze, eds. *Dante und die bildenden Künste.* Berlin: de Gruyter. 23–48.
- Tomasović, Mirko. 2001. „Marulić i Dante (nove spoznaje o intertekstualnom dodiru)”. *Colloquia Maruliana*, 10. 47–53.
- Verdiani, Carlo. 1957. „Il codice Dalmatico-Laurenziano. Ms. croato dei primi decenni del XVI secolo”. *Ricerche Slavistiche*, 5. 29–141.
- Verdiani, Carlo. 1973. *O Marulićevu autorstvu Firentinskoga hrvatskog zbornika iz XV stoljeća.* Split: Književni krug.
- Wasserstein, David J. 2011. „Marulić's nose. Judith, Hecuba and the meanings of mutilation”. *The Times Literary Supplement*, N° 5630 (Feb. 25, 2011).
- *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića, 1450–1950.* 1950. Josip Badalić i Nikola Majnarić, prir. Zabreb: JAZU.

DANTES KROATE UND KROATISCHER DANTE

Lectura Maruli prima

ZUSAMMENFASSUNG

Der Autor fasst in dieser Studie die Ergebnisse seiner Forschungen bzw. Entdeckungen klassischer lateinischer und erster italienischer Epen als Quellen (*loci similes*) und Vorbilder von Marulićs *Judita* zusammen, die er kürzlich in seiner kritischen Jubiläumsausgabe (1521–2021) des kroatischen Nationalepos (Marulić 2021) nachgewiesen hat; dann stellt er die neuesten, bisher völlig unbekanntenen Erkenntnisse über Dantes Einfluss auf die Entstehung des ersten und sechsten Gesangs des Epos *Judita* dar.

Insbesondere Holofernes' Parade der militärischen Macht und des menschlichen Hochmuts (*Judita* I.) hat ihre literarische Vorlage und inhaltlichen *contrapasso* in Dantes *Divina Commedia* (*Purg.* XXIX: allegorische Prozession in *paradiso terrestre*), aber auch in Judiths allegorischer Prozession der Demut von Bethulia bis zum Tempel in Jerusalem (*Judita* VI.). Marulić findet das strukturelle und theoretische Gerüst seines Epos – den Kampf der Demut gegen den Hochmut – ebenfalls bei Dante, und zwar in seinen theoretischen Gesängen des *Purgatorio* (X–XII).

Schlüsselwörter: Marko Marulić, *Judita*, Parade des Hochmuts, Prozession der Demut, Dante Alighieri, *Divina commedia*, Allegorie, *paradiso terrestre* (*Purg.* XXIX), Kunsttheorie (*Purg.* X–XII), *visio Die*